

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«Допущено до захисту»
завідувач кафедри психології
20 січня 2022 року І.П. Лисенкова
УДК 159.942 – 053,2 : 316. 363.5

**ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ
БАТЬКІВ**

Кваліфікаційна магістерська робота
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 665МЗ групи

Гречешнюк Ірина Вікторівна

Науковий керівник:

к.психол.наук, доцент

Хоржевська Інна Михайлівна

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Медичний інститут

Освітній рівень – магістр

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

завідувач кафедри психології

І.П. Лисенкова

«21» січня 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

Студентці **Гречешнюк Ірині Вікторівні**.

1. Тема роботи: «Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили від 17 листопада 2021 року № 308.
2. Об'єкт дослідження – стан дитини при розлученні батьків.
3. Предмет дослідження – психологічні проблеми дитини в ситуації розлучення батьків.
4. Завдання дослідження:
 - 1) На основі теоретико-методологічного аналізу визначити основні психологічні проблеми дитини в ситуації розлучення батьків;
 - 2) Практично дослідити вплив розлучення на емоційний стан дитини;
 - 3) Розробка та проведення корекційної роботи щодо стабілізації психологічного стану дитини у ситуації розлучення батьків
 - 4) Надання рекомендацій щодо нормалізації емоційного стану дитини в ситуації розлучення батьків.

5. Науковий керівник роботи.

Прізвище, ініціали та посада консультанта	Завдання видано (підпис, дата)	Завдання виконано (підпис, дата)
Хоржевська Інна Михайлівна Кандидат психологічних наук, доцент	27.09.2021	21.01.2022

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів магістерської роботи (МР)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КМР	05.10.2021
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	18.10.2021
3	Робота над підготовкою тексту КМР	
3.1	Розділ 1	01.11.2021
3.2	Розділ 2	22.11.2021
3.3	Розділ 3	07.12.2021
4	Висновки	13.12.2021
5	Захист КМР на кафедрі (попередній захист)	14.01.2022
6	Захист КМР перед Екзаменаційною комісією	22.02.2022

Студент _____ Гречешнюк І. В.

Науковий керівник _____ Хоржевська І. М.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ У СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	7
1.1 Вплив батьків на формування почуттів та емоцій у дітей	7
1.2 Роль сім'ї у вихованні дитини	11
1.3 Основні причини розлучень у сучасному суспільстві	15
1.4 Психологічні проблеми дітей після розлучення батьків	22
Висновки до першого розділу.....	28
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	31
2.1 Організація та методи дослідження психологічних проблем дитини у ситуації розлучення батьків.....	31
2.2 Аналіз вивчення емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку в ситуації розлучення батьків	39
2.3 Аналіз результатів дослідження рівня тривожності та самооцінки дитини в ситуації розлучення батьків.....	44
Висновки до другого розділу.....	50
РОЗДІЛ 3 ПРОВЕДЕННЯ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ТА ПОВТОРНА ДІАГНОСТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	53
3.1 Розробка та проведення корекційної роботи щодо стабілізації емоційного стану дитини у ситуації розлучення батьків.....	53

3.2 Повторна діагностика дітей із розлучених сімей після проведення корекційної програми	62
3.3 Рекомендації щодо стабілізації емоційного стану дитини у ситуації розлучення батьків.....	67
Висновки до третього розділу.....	74
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність дослідження. У разі сучасного суспільства розлучення сімейних пар перестає бути неприпустимою, неординарною подією. Статистичні дані свідчать про те, що більше половини одружених з часом приймають рішення розлучитися, незважаючи на те, що в багатьох сім'ях вже з'явилися діти.

Розлучення є нелегкою подією в житті людей, важко доводиться як дорослим, так і дітям, хоча більшість пар не замислюються про те, яку важку психологічну травму завдає їх рішення дітям.

Дитина часто сприймає розлучення батьків як горе, можливо відчуваючи при цьому почуття провини. Враження від розлучення батьків накладають відбиток протягом усього життя дитини. Тому діти, опинившись у такій ситуації, потребують не лише уваги та підтримки, а й особистісно - орієнтованого, ситуаційного підходу як з боку близьких, так і з боку вчителів, вихователів, психологів.

Одна з найближчих наслідків після стресу після розлучення для дітей – це порушення адаптації до повсякденного життя та сильна тривога. Існують наслідки, пов'язані з глибокими змінами в особистості дитини, уявленнями про кохання та вірність, про те, якою має бути сім'я. Діти з розлучених сімей вступають у підлітковий вік занепокоєні, пригнічені, невпевнені у своїх здібностях або навіть просто розгніваними. Діти розлучених батьків найменше цінують згуртованість сімей, які не в змозі активно вирішувати сімейні конфлікти. У самотійному житті вони дуже бояться міжособистісних невдач, ще більше бояться подружньої невірності, важче переживають розрив. Якщо їм доведеться розлучитися в новій сім'ї, цього жаху вони бояться і уникають. Вони захоплені любов'ю, але бояться, що ніколи її не знайдуть. Такі переживання та складні переживання викликають у дітей із розлучених сімей труднощі в шлюбі, коли вони виростають. Актуальність цього питання є основою для вибору теми дослідження «Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків».

Мета дослідження: полягає у теоретичному та емпіричному обґрунтуванні та вивченні психологічних проблем дітей у ситуації розлучення батьків.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження:**

- 1) теоретично дослідити вплив батьків на формування почуттів та емоцій у дітей ;
- 2) описати психологічні проблеми дітей після розлучення батьків;
- 3) зробити аналіз вивчення емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку в ситуації розлучення батьків;
- 4) провести корекційні роботи щодо стабілізації психологічного стану дитини у ситуації розлучення батьків;
- 5) розробити рекомендації щодо стабілізації емоційної сфери дитини при розлученні батьків.

Об'єкт дослідження – емоційна сфера дитини молодшого шкільного віку в ситуації розлучення батьків.

Гіпотеза. Основною гіпотезою виступає припущення, що розлучення батьків негативно впливає на емоційний стан дітей.

Предмет дослідження – психологічні проблеми дитини у ситуації розлучення батьків.

Методи дослідження : У роботі для вирішення поставленого завдання та забезпечення об'єктивності дослідження використовуються теоретичні методи: системно-структурний метод; метод теоретичного аналізу та узагальнення наукової літератури проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та узагальнення даних; емпіричні методи: метод наукового спостереження; метод психодіагностичного обстеження; метод констатувального експерименту; методи інтерв'ю та консультаційної бесіди. Для досягнення цілей дослідження застосовувався комплекс тестових методик для діагностики – тест « Кінетичний малюнок сім'ї» В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман, тест на тривожність Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі та тест на рівень самооцінки «Сходінки» В. Г. Щур.

Теоретична значущість дослідження полягає у наступному:

- обґрунтовано теоретичні та експериментальні підходи до визначення ролі сім'ї у вихованні дитини;
- здійснено науковий аналіз змісту і структури психологічного стану дитини молодшого шкільного віку;
- доповнено і розширено наукові знання про психологічний стан дитини в ситуації розлучення батьків;
- набули подальшого розвитку дослідження шляхів покращення психологічного стану молодших школярів із розлучених сімей.

Практичне значення отриманих результатів полягає у:

- використанні дані можуть бути застосовані в лекційних курсах «Сімейна психологія», «Вікова психологія», «Загальна психологія», «Основи психодіагностики», «Теорія соціальної роботи», «Соціальна робота з сім'ями, з дітьми»; під час підготовки наукових робіт з цієї теми в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили;
- використання фахівцями у галузі соціальної роботи, вихователями шкільних закладів, практикою під час виконання їх трудових обов'язків.

Емпірична база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася на базі Миколаївської загальноосвітньої школи I –III ступеня №18, вибірка склала 60 осіб, у віці 7–9 років.

Публікації. Матеріали дослідження висвітлені у тезах: «Могилянські читання – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти.» XXIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Розлучення та його вплив на особистість дитини», II Міжнародна науково-практична конференція ««DÉBATS SCIENTIFIQUES ET ORIENTATIONS PROSPECTIVES DU DÉVELOPPEMENT SCIENTIFIQUE» Париж, Франція, Том 2 «Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків». Опубліковано у статті наукового журналу Причорноморського науково-дослідницького інституту економіки

та інновацій «Габітус», випуск 30 «Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків».

Структура та обсяг роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний текст магістерської роботи викладено на 80 сторінках комп'ютерного тексту (загального тексту 100 сторінок), містить 7 таблиць і 5 рисунків. Список використаних джерел включає 70 найменування українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ У СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

1.1 Вплив батьків на формування почуттів та емоцій у дітей.

Емоційний розвиток дитини так само важливий, як і фізичний, розумовий, моральний, соціальний і мовний, і вимагає від дорослих не менше чуйності і підтримки. Поведінка дорослих та взаємовідносини у сім'ї можуть як прискорити, так і загальмувати емоційний розвиток дитини.

Емоції відіграють важливу роль у житті дітей. На ранніх етапах життя діти мають багато емоцій. Вони виражають радість і почуття, гнів, смуток і сором, страх і тривогу, гордість, задоволення, довіру. Протягом дня дорослі відчуватимуть різноманітні емоції дітей. Емоції дають дітям (і дорослим) інформацію про їхній стан. Позитивні емоції, такі як радість і довіра, дадуть дітям відчуття захищеності та захищеності. Їм погано від інших емоцій, тому що вони висловлюють небезпеку і невдоволення. Гнів означає, що дитина зіткнулася з перешкодою. Горе знижує активність і дає дітям час пристосуватися до втрати або депресії. Страх буде стимулювати бажання дитини захиститися. Тепло і доброта говорять дітям, що їх люблять і цінують. Будь-яка емоція чогось навчить, тому дорослі повинні допомогти дітям зрозуміти власні емоції, звернути увагу на почуття інших і знайти ефективні способи боротьби з різними емоціями, які відчувають діти [13 с. 77].

Емоції та почуття відображають реальність у формі переживання. Різні форми переживання почуттів (емоції, тиск, пристрасть, тощо) разом становлять емоційну сферу людини. Емоції бувають моральні, інтелектуальні та естетичні [65 с. 23].

За класифікацією, запропонованою К. Ізардом, розрізняють базові емоції та похідні емоції. До фундаментальних відносять:

- інтерес-хвилювання,
- радість,
- здивування,

горе-страждання,
гнів,
відраза,
презирство
страх,
сором,
провину [5 с. 110].

Решта - похідні. З сполуки фундаментальних емоцій виникає такий комплексний емоційний стан, як тривожність, яка може поєднувати в собі і страх, і гнів, і провину, і інтерес-збудження [5 с. 115].

Вплив сім'ї на психологічне здоров'я дитини настільки ж високий, як і вплив внутрішньо сімейних стосунків на формування дитячої особистості. Саме в родині створюються передумови для того чи іншого психосоматичного недуга, закладаються основи характеру і відточується здатність протистояти майбутнім непростим ситуаціям, прожити без яких людині, на жаль, неможливо [24 с. 304].

У сім'ях, де ролі між чоловіком, жінкою і дітьми розподілені психологічно правильно, зберігається динамічна рівновага. Відчувається позитивний вплив сім'ї на психічне благополуччя дитини. Кожен член сім'ї підтримує сімейне «Ми», в основі якого лежать спільні цінності, любов, теплі почуття і прихильність, які об'єднують і дозволяють бути собою. Є свої сімейні правила, які зрозумілі всім членам сім'ї і яких намагаються дотримуватися. Крім того для кожного з подружжя важливо, щоб у дитини були батько і мати.

У сім'ях, де панує гармонія, як правило, у дітей не виникають неврози або невротичні реакції, так як батьки вчасно справляються зі своїми особистими проблемами, не сваряться в присутності дітей, які не з'ясовують при них відносини, підтримують теплі, доброзичливі взаємини, враховують інтереси дітей [34 с. 345].

Однак в сім'ях, де відбуваються часті сварки між батьками, конфлікти, присутні недобррозичливість один до одного, не розуміння, у дітей часто виникають неврози, невротичні реакції, порушення емоційної сфери. Виникає в таких несприятливих умовах невроз у дитини, як психогенне захворювання проявляється на психологічному рівні як несумісність з подібним ставленням батьків, яку дитина не змогла подолати через особливості своєї психіки і тиску обставин, що перевищують межу його психофізіологічних можливостей. У такій ситуації дитина не може емоційно відреагувати, накопичується нервово-психічне напруження. Як наслідок у дитини порушується здатність адекватно сприймати себе, знижується самооцінка, з'являється невпевненість в собі, виникають страхи, тривога, почуття безпорадності, роздратованість [64 с. 7].

В сім'ях з порушеною гармонією зникає рівновага, і складаються певні взаємовідносини, які закріплюють конфліктну ситуацію. Батьки перекручено сприймають свої ролі, формально підходять до своїх обов'язків, не здатні виявляти цікавість і співчуття до інших. Вони займають конкуруючі позиції, коли, наприклад, жінка бере на себе роль глави сімейства, а чоловік стає для неї, по суті, другою дитиною. Між подружжям відбувається боротьба за владу, а між батьком і дитиною - за увагу і любов матері. В останньому випадку чоловік поступово все більше відходить на задній план і відсторонюється від дитини. Подружжя не можуть розібратися в своїх відносинах і вирішити конфлікти, вони не здатні разом займатися будь-якою діяльністю, в тому числі вихованням дитини. У таких сім'ях завжди виникають питання «Хто головний?», «Хто повинен це робити?», «Хто винен?», І ніхто не бажає брати на себе відповідальність за вирішення конфлікту [48 с. 516].

Найбільш частими проблемами сімей, що впливають на емоційний стан дітей, є:

- часто виникає розгубленість у подружжя;
- розчарування, очікування від чоловіка (дружини) більшого;

- обговорення значущих питань не з партнером, а з іншими людьми (батьками);

- подружні зради і майбутні розлучення;

- проживання в цивільному шлюбі як спосіб уникнути відповідальності.

Для підтримки стабільності в сім'ях з несприятливим психологічним кліматом виникають захисні механізми. Вони змушують всіх підтримувати єдність і не дозволяють побачити реальність. Наприклад, в сім'ї складаються міфи про те, що «ми чудова сім'я, а інші цього не розуміють», «у нас слабенька хвороблива дитина, і ми все робимо для нього», «у нас неслухняна дитина, нічого не можемо з нею вдіяти» та ін. Таким чином, подружжя відмовляються зрозуміти свої взаємини, виявляють небажання що-небудь змінити і виправдовуються перед іншими. За цими міфами ховаються неусвідомлювані невдоволення один одним, негативні емоції, в тому числі страх, вина, боязнь відповідальності [2 с. 386].

Гармонізації впливу сім'ї на психологічне здоров'я дітей допоможуть співпереживання, емоційна підтримка і підтвердження любові. Основними умовами успіху у вихованні дітей в сім'ї можна вважати нормальну сімейну атмосферу, яка характеризується як: - усвідомлення батьками свого обов'язку і почуття відповідальності за виховання дітей, що полягає на взаємній повазі, постійній увазі до життя своєї дитини, допомоги і підтримки у важких ситуаціях, і дбайливе ставлення до гідності кожного члена сім'ї [28 с. 456].

Таким чином, необхідно розуміти, що сімейна атмосфера є вирішальним чинником становлення особистості дитини, а також, що подальший розвиток дитини, ставлення до себе, до своєї сім'ї і до оточуючих людей багато в чому залежить від ставлення до дитини батьків та інших членів сім'ї, від задоволення його психічних потреб.

1.2 Роль сім'ї у вихованні дитини.

Наразі роль батька та матері у вихованні дітей є сучасною проблемою. Правильне розуміння різних ролей та виховного впливу батьків надзвичайно важливі. Обидва батьки повинні відповідально виконувати свої обов'язки і ролі, не лише до фізичних потреб своїх дітей, але також необхідний їх адекватний психологічний та емоційний розвиток для позитивного розвитку та найкращого повноцінного догляду за дитиною. Ми дуже часто приходимо через негативні наслідки неадекватного виховання та загальні стереотипи. Як правило, ці негативи стають очевидними пізніше, і їх виправлення є важкою працею, якщо це взагалі можливо. Сім'я - це місце, де ми живемо і відчуваємо себе в безпеці та місце з неповторною атмосферою. Добрий дім - одна з умов для: щасливого гармонійного дитинства та здорового розвитку особистості дитини [68 с 81].

Для кожної людини сім'я - це перше соціальне середовище, до якого вона увійшла, і це істотно впливає на її подальше існування. Дитина являє собою так зване "ательє", де особистість дитини створюється індивідуально та притаманно сім'ї в цілому та всім її членам. Саме тут, де дитина отримує свою першу картину поведінки, сприйняття, усвідомлюючи свої цінності, які найінтенсивніше будуть приписувати їх особистому зростанню. Усі фактори, які впливають на дитину в цьому середовищі, стають важливими елементами в майбутньому і не можуть бути компенсовані за рахунок середовища, яке впливатиме на особистість дитини протягом усього життя. Дитина вступає в сім'ю як нова сутність без будь - яких навичок і основна родинна місія полягає у наданні всього досвіду навчання, який сприятиме кращому розвитку [9 с. 116].

Люди протягом свого життя відчувають різні соціальні ролі. Нинішній бурхливий вік часто викликає багато конфліктних ситуацій. З народження вона формує людину фізично та інтелектуально, і таким чином це дуже важливо. Це створює основу для формування блага особистості. Це найперше місце, де людина готується до життя у суспільстві. Родинні

стосунки також дуже важливі. Останнім часом міцні сімейні зв'язки зменшилися і глибокі емоційні стосунки між батьками та дитиною дуже рідкі. Часто помилковий виховний вплив батьків означає негативні наслідки, які важко усунути. Тому це дуже важливо правильно розуміти всі ролі в сімейному житті. Мати також як батько, вони незамінні, і дитина потребує обох батьків для його повного завершення розвитку. Ми маємо право сказати, що важливість сім'ї полягає головним чином у тому, що батьки дуже впливають на своїх дітей. Вони формують свою особистість і ставлення. Батьки є прикладом поведінки, будь то позитивний чи негативний шлях. Незалежно від їх позитивізму чи негативізму, у більшості випадків ми проектуємо їх на своїх дітей. Це абсолютно важливо, щоб обидва батьки доповнювали один одного. Незважаючи на особливості ролі батька і матері вони представляють складну сутність, яка є необхідною для правильного виховання та створення здорової особистості [58 с. 217].

Роль батька і матері по різному впливає на дитину у різні періоди її життя. Поки дитина зростає, ролі батьків змінюються:

1) У перенатальний період роль матері є найважливішою, вона абсолютно і повністю пов'язана з дитиною. Її тіло і психічні зміни передаються дитині. Любов і позитивний підхід до дитини – ключові фактори, що впливають на розвиток здорової дитини. Головна роль батька у цей період – підтримка і любов до матері дитини.

2) У період новонародженості немовляти та малюка роль матері залишається першочерговою. Мати задовольняє потреби дитини і являє собою ланцюжок між дитиною і зовнішнім світом. Дитина емоційно з'єднана з батьком головним чином тільки через гру.

3) У дошкільний період обидва батьки допомагають дитині прийняти соціальні ролі всередині і поза родиною. У цей період ролі обох батьків потрібно відрегулювати та вирівняти.

4) У молодший шкільний період для дівчаток мама представляє модель жіночої ролі та являє собою приклад. Важливість ролі батька зростає в цей

період - він поступово стає сильнішим авторитетом, тому що втручається у вирішення більш серйозних проблем. Він також є зразком чоловічої ролі, яка є моделлю поведінки для хлопчиків.

5) У період статевого дозрівання відмовлятися від батьківського контролю і прагнути самостійності характерні для дітей. Ролі обох батьків стають більш впливовні. Роль матері щодо дочки - ознайомити її з роллю жінки і бути довіреною особою. Батько повинен бути переважно надійним партнером для дітей. Він повинен виправити і заохотити самовпевненість своїх дітей і допомогти їм перейти від ролі дитини до ролі дорослого.

6) У підлітковому віці дуже важливо, щоб діти приймалися і вважалися дорослими членами сім'ї. Цей період вимагає від батьків значного рівня терпіння та такту у взаємодії. Роль батьків по відношенню до зростаючих дітей залежать від відносин, що склалися протягом попередніх періодів [38 с. 133].

Одна з серйозних проблем, викликана відсутністю одного з батьків під час процесу виховання - це втрачена можливість досягти сексуальної ідентичності шляхом ідентифікації з батьком тієї ж статі та диференціація від батьків з протилежною статтю. "Дитина потребує обох батьків, особливо через те, що відмінності між статями, психічне самолюбство чоловіка і жінки, які доповнюють одна одну як дві половини, що утворюють одну цілу одиницю. Дитині, яка є, з будь-якої причини, вихована тільки батьком чи матір'ю, буквально не вистачає другої половини. І це може вплинути як на життя в цілому, так і на особисте життя [57 с. 105].

Однак визначальним фактором має бути відповідальність та індивідуальність обох батьків, яке стосується їхнього положення. Догляд за дітьми означає нову роль чоловіка та нові стосунки між чоловіком і жінкою у розподілі їх обов'язків, які не загрожують, але збагачують і дають людині можливість більше спілкуватися з дитиною. Батьки шукають у дитині джерело щастя, задоволення їхніх емоційних потреб та сенсу їхнього життя [18 с. 416].

Хорошого батька не можна описати лише перераховуючи характеристики та якості, якими він повинен володіти. Необхідно побачити і тісний зв'язок із суспільними відносинами. Батьківство, яке розцінюється як чутливе ставлення людини до своїх дітей певною мірою відображає його ставлення до свого батька. Неможливо відірватися від ролі батька, особливо в період статевого дозрівання та підліткового віку. Дитина знаходить друга і порадирика в батькові. Його авторитет замінити неможливо. Це так само важливо, як і любов матері. Доповнюючи один одного, вони створюють єдине ціле, необхідне для здорової дитини та її розвитку. Дефіцит впливу батьків або матерів може означати дефект досвіду, що впливає на все їхнє життя. Роль батька така важлива як для хлопчиків, так і для дівчаток. Батько представляє для сина модель себе і для дочки приклад її майбутнього чоловіка. У батька зобов'язання настільки ж необхідні, як і зобов'язання матері. Надзвичайно важливим є те, як батько ставиться до матері, на таку поведінку син в майбутньому буде ставитися до своєї дружини. Слід визнати, що манери батька мають сильний вплив і закладають основи індивідуальності сина. Він визначається кількома динамічними факторами, які впливають на характер чоловіка. Найголовніше, що батько є елементарною моделлю життєвих ролей [43 с. 83].

Роль жінки як матері в сім'ї дуже унікальна, цінна і дуже важлива. Жінки збагачують сім'ю блиском, який стає яскравішим, коли вона приходить додому після роботи до своєї родини як дружини та матері. Мати - це ключовий камінь сім'ї та всього домогосподарства. Вона забезпечує і оберігає емоційний фон її чоловіка та її дітей, тому що це важливо, особливо для здорового розвитку дитини та емоційної стабільності дорослих. Присутність і турбота матері незамінні під час першого місяця життя дитини. Маленька дитина повністю вразлива і для неї щоб вижити, потрібен хтось, хто піклується про неї [63 с. 97].

Те, як мати реагує на поведінку своєї дитини, впливає на їх подальший ріст і манери. Мати, яка не піклується про свою дитину відповідально,

взаємодіє неадекватно або не сприймає її, може спричинити серйозні розлади під час розвитку дитини.

Сім'ю часто називають найважливішою освітньою одиницею. Ви можете глибоко пізнати когось, розуміючи їхнє сімейне походження. Майже напевно вони встановлять однакові цінності та манери у своєму власному житті та сім'ї [31 с. 131].

Неправильно говорити, що один з батьків важливіший за іншого, мати, безумовно, відіграє найважливішу роль у житті дитини в дородовому періоді, згодом ролі батька і матері поступово врівноважуються. Особливість обох ролей полягає в тому, що батько докладает максимум зусиль не в змозі забезпечити те, що має забезпечити мати, і навпаки. Кожен з них має свої особливості. "Поведінка батька щодо матері - це відкрита книга життєвого досвіду як для сина, так і для дочки. Він є джерелом їх думок про чоловіків. Хороший батько - ідеал для своєї дочки і приклад для свого сина. Мати грає одну з найважливіших соціальних ролей і виразів людини по відношенню до людини. Для цього потрібно багато самовідданості, щедрості та доброти. Ось чому "мати" найкрасивіше слово, символ кохання і самопожертви. Вона не тільки творець нового життя, але вона також допомагає формувати майбутні покоління. Мати є символом серця, любові, ніжності і турботи [55 с. 53].

1.3 Основні причини розлучень у сучасному суспільстві.

Розлучення - це юридичне або релігійне розірвання шлюбу за згодою між членами подружжя або через порушення будь-яких прав чи обов'язків шлюбу. Історично суспільство не сприймало рішення про розлучення, оскільки для багатьох шлюб був союзом, який повинен тривати все життя. Однак за останні десятиліття ця концепція змінилася, і сьогодні розлучення є нормальним вибором для тих стосунків, які не працюють.

Хоча шлюб може здатися простим, подружжю нелегко вирішити розірвати шлюб. Часто, перш ніж прийняти рішення про розлучення, вони

довго намагаються вирішити наявні проблеми. Але іноді вони не можуть вирішити ці проблеми і вирішують, що розлучення є найкращим рішенням.

Зазвичай причин розлучення більше, ніж його наслідків. Розлучення – друга найболючіша причина після смерті.

Особливо найпоширенішою причиною розлучення є невірність і взаємна неповага. Коли один або обидва партнери не поважають один одного, це призводить до напруженого шлюбу, який важко подолати, і тріщина все більше збільшується, поки, на жаль, не закінчується розлученням.

Актуальність проблеми розлучень в сучасному суспільстві обумовлена головним чином зростанням їх кількості не тільки в нашій країні, а й за кордоном. За даними статистики в Україні розпадається кожен другий шлюб. Розлучення є формальним припиненням дійсного шлюбу між подружжям. Від розлучення слід відрізнити визнання шлюбу недійсним в разі судового рішення і припинення шлюбу через кончини одного з подружжя [37 с. 288].

Слід виділити найпоширеніші причини розлучень, які в більшості випадків називаються подружжям, яке розлучається:

1. Втрата любові, взаємоповаги і довіри. Основою сучасної сім'ї є любов, тому втрату даного почуття слід розглядати як досить серйозну причину для розлучення.

2. Подружня зрада, яка зазіхає на любов як основу шлюбу, руйнуючи цілісність сім'ї. Вона зачіпає більшість сфер сімейного функціонування, завдаючи психологічну шкоду особистості, і становить загрозу самоповазі.

Комплекс почуттів, який виникає як реакція на подружню зраду, включає переживання ревнощів, самотності, зради, втрати почуття безпеки.

3. Втручання родичів у сімейне життя. За даними досліджень, серед основних причин розірвання шлюбу в перші три роки сімейного життя, вказується саме ця причина.

4. Алкоголізм, а також непомірне вживання спиртних напоїв. Дану мотивацію використовують в основному жінки. В останні роки до проблеми

алкоголізму додалася проблема наркоманії, яка стає поширеним явищем в молодих сім'ях, де шлюбний вік не перевищує п'яти років подружнього життя.

5. Домагання чоловіка на одноосібне лідерство, що несе за собою порушення норм сімейної рівноправності. Авторитарний стиль поведінки дружини або ж схильність до авторитаризму обох, виявляється в небажаних взаємних поступках при вирішенні значущих сімейних питань.

6. Несправедливий розподіл домашніх обов'язків, перевантаження жінок через труднощі щодо суміщення робочих і сімейних обов'язків. Ключову проблему ця причина набуває в тих сім'ях, де обоє працюють, а для дружин є значущими професійно-кар'єрні цілі [41 с. 265].

Нерідко сімейні конфлікти виникають через відсутність єдності подружжя з питань ступеня реалізації жінки в професійній сфері. З психологічної точки зору розлучення - зміна балансу сил, які підтримують шлюб. Підтримуючими факторами є взаємна морально-психологічна і економічна зацікавленість, задоволеність шлюбно-сімейними відносинами, соціальні норми і цінності [53 с. 108].

До факторів, які руйнують шлюб, слід також віднести прояв взаємного невдоволення і неприязні, зокрема, мова йде про антипатії, подразненні, ненависті. До зовнішніх факторів, що стимулюють розвиток і загострення сімейних конфліктів, відносяться неприємності на роботі, протиріччя з родичами, що впливає на міцність сімейних взаємин [60 с. 27].

Незважаючи на значні соціально-економічні зміни у соціумі в останні роки, у причинах розлучень нічого не змінюється. До традиційних факторів ризику відноситься виховання майбутнього чоловіка в неповній або дисгармонійній сім'ї. Особливе значення тут приділяється емоційним порушень подружніх і дитячо-батьківських відносин. Тут мова йде про холодності, відкидання, відстороненості, ворожості [1 с. 16].

Значну різницю у віці, також як і дистанцію в освітньому і соціальному статусі майбутнього подружжя, слід виділити в якості істотних факторів

ризик для сімейного життя. Важливе значення також приділяється історії створення сім'ї: умови знайомства, особливості дошлюбного періоду, мотивація на вступ в шлюб, первинна сумісність пари.

Стабільність шлюбу може бути знижена в тому випадку, коли період знайомства був занадто коротким і недостатнім для знайомства один з одним і встановлення рівних відносин, за допомогою яких партнери навчаються взаєморозумінню в вирішенні сімейних питань [23 с. 463].

До факторів ризику не успішності шлюбу можна віднести дошлюбне вагітність нареченої, особливо в тому випадку, коли чоловік і жінка дуже молоді і у фінансовому відношенні знаходяться в залежності від своїх батьків. В даному випадку період залицяння значно скорочений, крім того, молодята виявляються не готові психологічно і економічно до сімейного життя.

Фактори, які підвищують ступінь готовності до розлучень:

- урбанізація;
- зростання мобільності працездатного населення;
- зміни ролі жінки в сфері професійної зайнятості суспільства;
- індивідуалізація життєвої концепції, де автономному особистісному росту відводиться все більше уваги [30 с. 120].

Лібералізація ставлення до розлучень, а також полегшення правових норм, які регулюють розлучення, є не останніми чинниками, які провокують прийняття рішення про розірвання шлюбу.

Разом з факторами ризику розлучення слід говорити і про фактори толерантності, які знижують ймовірність розпаду сім'ї в умовах виникнення сімейних проблем. До найбільш значущих чинників належить наявність в сім'ї дитини. Дитина нерідко виступає в ролі «останнього аргументу» в ухваленні рішення про розлучення на користь збереження сім'ї. Наявність дітей значно впливає на психологічне бажання і економічну обґрунтованість розлучення [8 с. 156].

Слід звернути увагу на той факт, що жінки схильні відносити до причин розлучень, в першу чергу, матеріальні труднощі - пияцтво, ослаблення сімейних цінностей, чоловіки ж схильні говорити про нові захоплення, спільної несумісності і нудьгу. Молодь часто виділяє серед причин несумісність, нову любов, зради, одноманітність, більш старші за віком групи – ослаблення цінності сімейного життя, алкоголізм.

Можна зробити висновок, що зазначені фактори ризику не «фатальні» при прогнозуванні подружніх відносин, оскільки існують благополучні пари з істотною віковою різницею, а також нетривалим терміном дошлюбного знайомства. Дані фактори носять «кумулятивний» характер, оскільки при їх накопиченні ймовірність нескладний подружніх відносин значною мірою зростає [14 с. 41].

Так, наприклад, на думку М. Яффе і Ф. Фенвік, якщо існує ймовірність, що відносини будуть збережені при одному психологічному незрілому партнері, то при двох вони приречені безповоротно [26 с. 391].

Як правило, при шлюбборозлучному процесі подружжя серйозно не замислюються про наслідки як для них особисто, так і для дитини. Розпад сім'ї - не тільки особистісна, але і суспільна проблема. Для суспільства це призводить до погіршення демографічної ситуації, знецінення інституту сім'ї, зниження працездатності громадян, які знаходяться в стані розлучення, збільшення самотніх людей, появі неповних сімей, де виховання дітей без батька - неповноцінне.

У неповних сім'ях створюють специфічну систему відносин між матір'ю і дитиною, а також нерідко формують зразки поведінки, які представляють альтернативні норми і цінності, на яких базується інститут шлюбу. Розлучення важко позначається також на моральному стані дітей. Дошкільнята відчувають страх, невпевненість і вважають себе причиною розлучення батьків [19 с. 396].

Розпад сім'ї є не лише особистою проблемою людей, а й проблемою суспільною. Діти старшого віку висловлюють своє роздратування більш

емоційно. Більшість дітей заспокоюються протягом року чи двох років після розлучення, але деякі з них відчувають себе нещасними протягом 5 років після розлучення батьків та навіть все життя.

Вплив розлучення на психіку дитини залежить від цілого комплексу чинників:

- суб'єктивне уявлення про сімейне щастя безпосередньо до розлучення;
- вік матері і дитини;
- ступінь визначення негативних норм по відношенню до розлучення;
- здатність залишитися з дитиною чоловіка впоратися з особистим занепокоєнням і забезпечити йому безпечне оточення [47 с. 692].

У віці до 3-х років розлучення надає на дитячу психіку набагато менш серйозний вплив, ніж в старшому віці. спостереження психологів показують, що особливо серйозно переживають відхід батька 5-7-річні хлопчики. Дівчатка найбільш гостро переносять розлуку у віці від 2 до 5 років, коли відбувається період інтенсивного емоційного розвитку. Життя в неповній сім'ї накладає відбиток на формування дитячої особистості. Діти, які ростуть без батька, часто є категорією «важких». Серед них велика кількість тих, хто відстає у навчанні, конфліктує з викладачами, однолітками, скоюють правопорушення.

Існує статистика, що діти розлучених батьків, коли стають дорослими, розлучаються набагато частіше тих, хто виріс в повних сім'ях. Розлучення в сучасному суспільстві - причина втрати культурних і сімейних цінностей. В даний час люди не прислухаються до суспільної думки. Якщо кілька десятиліть тому, кожен хотів дати раду по збереженню сім'ї будь-якими способами, то зараз суспільство поглинене виключно власними проблемами. Ніхто не звертає уваги на проблему розлучених громадян. Бажання незалежності від обов'язків сприяє виникненню причин для розлучення. Багато хто не розуміє того, що сім'я є союзом не тільки закоханих, а й об'єднаних спільною метою людей, що прагнуть до неї, і разом вирішують

проблеми, які виникають під час становлення сім'ї. Більшість вважають, що тільки розлучення є виходом з ситуації, що склалася [7 с. 76].

Головним засобом по профілактиці розлучень і їх важких наслідків є ефективна система з підготовки громадян до шлюбу. Аналіз існуючих шлюбно-сімейних відносин переконливо показує, що більшість фахівців, які займаються проблематикою сімейного виховання, відносять до головних умов стійкого існування шлюбу - моральний рівень, який включає, в першу чергу, усвідомленість моральних норм. Рівень розвитку моральної свідомості людини в значній мірі впливає на його діяльність і поведінку в будь-якій сфері суспільних відносин, складовою частиною яких є сімейні відносини [45 с. 280].

Підготовку молоді до вступу в сімейне життя слід вважати невід'ємною складовою частиною загальної системи виховання. Ще недавно вважалося, що молода людина по досягненню певного віку повністю готова до створення власної сім'ї. Однак більшість соціологічних, педагогічних і психологічних досліджень переконують у тому, що це не так, тому готовність молодого покоління до вступу в шлюб і створенню сім'ї - основна мета педагогічної та соціальної роботи [10 с. 145].

У свою чергу, до сприятливих факторів, які сприяють зміцненню відносин, слід віднести:

- схожість в освіті, соціальному становищі, в поглядах на більшість ключових питань;
- однакову фізичну привабливість партнерів;
- спільні інтереси і види активності;
- особистісні особливості, такі як здатність створювати і приймати душевну близькість, емоційна стабільність [16 с. 223].

Особливе значення готовності до шлюбу набуває на сучасному етапі розвитку суспільства, коли число цивільних шлюбів збільшується порівняно з числом ув'язнених. Тут спостерігаються особливості соціальних установок і

мотивів, що сформувалися у молоді відносно недавно під впливом змінених соціальних умов і норм.

Профілактика розлучень - комплекс заходів, який сприяє повноцінному функціонуванню сім'ї, а також спрямований на запобігання можливих проблем. Одним із шляхів профілактики виступає розробка спеціально навчальних і просвітницьких програм. Як приклад можна привести дослідження проблематики сім'ї та сімейного виховання, яке переконливо показує, що чоловік і жінка в нині все більш гостро потребують допомоги кваліфікованих фахівців з питань придбання всіх необхідних знань і навичок в сфері регулювання взаємовідносин [70 с. 104].

1.4 Психологічні проблеми дітей після розлучення батьків

Розлучення батьків можна назвати одним з найсильніших емоційних потрясінь для дитини незалежно від того, в якому віці вона знаходиться: новонароджені та вже сформовані особистості реагують на цю подію приблизно однаково - непорозумінням, страхом перед майбутнім, страхом втратити важливу опору в житті. У той же час існують також певні відмінності у впливі розлучення батьків на дітей певного віку. Різниця між дітьми до 3 років полягає в тому, що вони тільки починають розуміти світ, тому вкрай потребують безпеки сім'ї та членів сім'ї. Їм потрібна спокійна і безпечна обстановка. Батьки вчать своїх дітей рольовим характеристикам їхньої поведінки, тому діти починають наслідувати дорослих і вчать поводитися так, як очікує суспільство. У цей період їх наявність не тільки бажано, але й необхідно. Зазвичай розлучці батька і матері передують постійні конфлікти і розбіжності, які яскраво виражаються у вигляді сварок. При цьому дитина буде відчувати колосальний тиск. Після розлучення рівень стресу значно зростає [20 с. 354].

Розлучення важке для всіх членів сім'ї. Для дітей спроба зрозуміти зміну динаміки сім'ї може розсіяти їх і розгубити. Ця перерва в їхньому щоденному зосередженні може означати, що один із наслідків розлучення на

дітей буде видно в їхній академічній успішності. Чим більше відволікаються діти, тим більша ймовірність, що вони не зможуть зосередитися на своїй шкільній роботі.

Дослідження показали, що розлучення також може вплинути на дітей у соціальному плані. Дітям, чия сім'я переживає розлучення, може бути важче спілкуватися з іншими, і вони, як правило, мають менше соціальних контактів. Іноді діти відчувають невпевненість і задаються питанням, чи є їхня сім'я єдиною сім'єю, яка розлучилася.

Через розлучення на дітей може вплинути необхідність вчитися пристосовуватися до змін частіше і частіше. Нова сімейна динаміка, новий будинок або життєва ситуація, школа, друзі та багато іншого - все це може мати ефект.

Процес розлучення та його наслідки для дітей можуть бути стресовими. Вирішення цих проблем може мати свої наслідки, зокрема фізичні проблеми. Діти, які пережили розлучення, мають високу сприйнятливості до хвороби, що може бути пов'язано з багатьма факторами, включаючи їх труднощі зі сном. Крім того, можуть з'являтися ознаки депресії, що посилює ці відчуття втрати самопочуття та погіршення ознак здоров'я.

До 3 років малюки не вміють висловлювати свої почуття і емоції вербально, а тому вони починають демонструвати те, що відчувають, через порушену і неконтрольовану поведінку. Малюки до трьох років, проте, мають розвинену уяву. Вони можуть уявити собі, що після відходу з родини одного з батьків другий з батьків також кине їх, в результаті чого вони залишаться зовсім одні. Це для хлопчика або дівчинки в трирічному або більш молодшому віці найстрашніше [3 с. 32].

При розлученні батьків діти до 3 років можуть відчувати такі проблеми:

- труднощі з засинанням і сном;
- енурез (нетримання сечі ночами);

- капризи, дратівливість, плаксивість;
- труднощі з харчуванням і травленням;
- нав'язливий страх залишитися на самоті, вимога комусь із дорослих завжди бути поруч.

Діти від 3 до 5 років, за загальними спостереженнями, переживають розставання батьків максимально гостро, хоча все, звичайно, індивідуально. У цей проміжок часу психологічний стан дитини визначається його емоційним фоном. Цей період визначається тим, що діти багато фантазують, визначають власний погляд на життя. Вони формують свій унікальний світ і вірять, що батьки завжди будуть поруч, щоб захистити їх, якщо в цьому виникне необхідність [49 с. 300].

Як правило, для дітей цієї вікової категорії найбільшу значимість набуває батько протилежної статі. Дитина відчуває до нього прихований і невинний сексуальний потяг. Саме так формується поняття того, яким повинен бути ідеальний партнер в майбутньому.

В аналізованому періоді в результаті розлучення батьків діти можуть:

- висловлювати тотальну відмову (від їжі, сну, гри, походу в дитячий садок, прогулянки і т.п.);
- демонструвати ознаки зниження самооцінки;
- демонстративно себе вести.

Найчастіше вони можуть просто захворіти без видимої причини, перестати проявляти інтерес до того, чим ще нещодавно захоплювалися. Помічено, що такі діти можуть в грі створювати вигаданий світ, який населений агресивними тваринами або героями - так вони намагаються побороти свої страхи [66 с. 324].

Діти від 6 до 9 років дуже сильно ототожнюють себе з батьками, вважають папу і маму ідеалами, якщо не сказати ідолами. Саме стежачи за ними, хлопчики і дівчата будують власну статево-рольову модель поведінки і взаємини з оточуючими.

В описуваний період батьки для дітей - єдине ціле, неподільне. Якщо сім'я розпадається, і один з батьків йде, дитина відчуває моторошний страх, що скоро він залишиться і без другого з батьків. Цей страх може проявляти себе в:

- лякливості;
- підвищеної тривожності;
- відчутті безпорадності, обману.

У 9 -12 років світ дитини знаходиться в прикордонному стані: з одного боку, він вже не маля, але, з іншого боку, його ще не можна назвати підлітком. Психологія дитини відрізняється проявами чорно-білої моралі, тобто надзвичайною полярністю [11 с. 18].

На цьому етапі хлопці намагаються знайти для себе зовнішні джерела, щоб зміцнити почуття власної гідності, при цьому трохи віддаляючись від сім'ї. У той же час вони невпинно спостерігають за батьками, і спілкування з ними як і раніше важливо для майбутніх підлітків.

Розірвання шлюбу - це завжди порушення сформованих сімейних правил, тобто того каркаса, без якого дитина не може уявити свого існування. Діти таких батьків відчувають себе зрадженими і нездатними до того, щоб змінити щось.

В 9-12 років дитина вже має власну думку, а тому вислуховуючи сварки батьків, вони приймають рішення встати на сторону одного з них. Таким чином, батько чи мати приписується статус «хороший», а другого з батьків - статус «поганий». Природно, що на «поганого» батька, який, на думку дитини, винен в розпаді сім'ї, направляється вся можлива ворожість дитини [22 с. 36].

У цьому віці діти не звинувачують себе в розлученні, проте вони потай сподіваються, що якщо мати і батько їх дійсно люблять, то все повернеться на «круги своя» і вони знову будуть разом.

Підлітки - це складні особистості, які шукають своє місце в світі. Підлітковий період дуже тривалий і суперечливий. Психологи відзначають,

що в цей час особистість людини не просто інтенсивно розвивається - вона немов народжується заново. Це своєрідна криза, яку дуже важливо пережити без непотрібних травм [4 с. 70].

У 13-18 років людина сильно змінюється зовні, часто не в кращу сторону. З цієї причини вони можуть страждати певними комплексами, відчувати себе незграбно або ніяково. Розпад сім'ї може стати серйозним випробуванням для людини в цьому віці, результатом чого може стати:

- втеча підлітка з сім'ї;
- злочинну поведінку;
- самогубство або його спроба.

Підліток, який пережив розлучення мами і тата, може зазнавати труднощів у адаптації в повсякденному житті, змінити свої уявлення про вірність, любов, а також про те, якою має бути сім'я. У майбутньому він починає менше дорожити єдністю сім'ї, не може розвинути в собі навички позитивного вирішення конфліктів з протилежною статтю. В цілому, він просто озлоблюється [51 с. 499].

Дитина починає розпізнавати матір і батька вже в дитинстві. Значущими для нього є обличчя і голоси. Мати і батько грають однаково важливу роль у вихованні дитини. Однак після розлучення діти, як правило, залишаються з мамою, а батько перестає грати в їх житті колишню роль, тому що не може бути поруч із сином або дочкою постійно. Тим часом, у батьківського виховання є безперечні переваги (порівняно з відсутністю такого виховання).

Батько для сина - найважливіший приклад. Саме спільне проведення часу з батьком дозволяють хлопчикові сформувати чоловічі риси характеру. Важливо, щоб у батька і сина були спільні захоплення (такі як рибалка, катання на лижах, футбол). Саме батько показує сину, як треба поводитися в компанії однолітків і по відношенню до жінок [59 с. 156].

Батько для хлопчика - авторитет. Без батька хлопчик може вирости жінкоподібним і слабохарактерним. Крім того, не виключені проблеми з

сексуальною орієнтацією. Якщо ж самотня мама запрограмує сина на постійну турботу про неї, не буде відпускати від себе і позбавить його права на самостійне життя, то такий син буде зазнавати труднощів у створенні власної сім'ї.

Для дочки батько є ідеалом чоловіка, її першої несвідомої любові. Їй просто необхідно отримати батьківську увагу в ранньому віці, щоб не мати проблем (наприклад, у виборі партнера або в самооцінці) в майбутньому [36 с. 68].

Мати, яка сама виховує дитину, часто поводить себе по-чоловічому: жорстко, логічно і надмірно раціонально. Вона втрачає жіночність, перестає справлятися з жіночою роллю в родині, не даючи при цьому синові або дочці повноцінної заміни батька.

Жінці дуже важко виховувати дочку без чоловіка. Потрібно звернути увагу на такі особливості:

Жінка, яка найчастіше ображається на колишнього чоловіка, вселяє в доньку ненависть до всіх чоловіків, і тоді дівчина не хоче мати з чоловіком ніяких стосунків. З таким настроєм у майбутньому створити нормальну сім'ю практично неможливо. Не варто виховувати доньку в атмосфері, коли її мати мстила всім чоловікам за образи, яких зазнав колишній чоловік [12 с. 190].

Дівчинка обов'язково має випробувати на собі любов батька в дитинстві, щоб потім бути здатною побудувати свою щасливу сім'ю. Дослідники відзначають, що недолік батьківської любові штовхає дівчаток на ранні сексуальні стосунки, тому як вони прагнуть випробувати ці незвідані почуття до протилежної статі якомога раніше, щоб компенсувати їх нестачу в дитинстві. Такі дівчата відрізняються більш раннім фізіологічним дорослішанням, намагаються виглядати дорослими, прагнуть полюбити і бути коханими, але їм вкрай складно побудувати благополучні відносини [69 с. 327].

Дівчата, які вирости без батька, страждають комплексом неповноцінності, замкнуті, депресивні. Їм не з ким порівнювати свого обранця.

Мати, яка виховує доньку, ні в якому разі не повинна перешкоджати спілкуванню дівчинки з батьком. По можливості, якщо тато не спілкується з дочкою з тих чи інших причин, чоловіча роль у вихованні повинна компенсуватися іншими чоловіками (дідусем, братом, дядьком). Мати повинна говорити про батька або ніяк, або позитивно - не можна приписувати йому негативні риси.

Припинення шлюбу - це удар, в першу чергу, по дітях. Дана подія не залишається непоміченою: воно може по-різному відбиватися на дітях, на їх психіці, поведінці і здоров'ї. Багато дітей починають відчувати проблеми в спілкуванні з однолітками, можуть стати замкнутими, роздратованими. Найбільш уразливі - єдині діти.

Дитині потрібна повноцінна сім'я, в якій буде і батько, і мати. Позбавлення його спілкування з кимось із них - справжній шок, пережити який без наслідків ще не зміг жоден малюк або підліток. Подружжю, яке розлучається важливо пам'ятати, що їх дитина ні в чому не винна, а тому не повинна страждати. Вони повинні допомогти дитині пережити цю непросту ситуацію [17 с. 696].

Висновки до першого розділу

Емоційний розвиток дитини так само важливий, як і фізичний, розумовий, моральний, соціальний і мовний, і вимагає від дорослих не менше чуйності і підтримки. Поведінка дорослих та взаємовідносини у сім'ї можуть як прискорити, так і загальмувати емоційний розвиток дитини.

Вплив сім'ї на психологічне здоров'я дитини настільки ж високий, як і вплив внутрішньо сімейних стосунків на формування дитячої особистості. Саме в родині створюються передумови для того чи іншого психосоматичного недуга, закладаються основи характеру і відточується

здатність протистояти майбутнім непростим ситуаціям, прожити без яких людині, на жаль, неможливо.

Сімейна атмосфера є вирішальним чинником становлення особистості дитини, а також, що подальший розвиток дитини, ставлення до себе, до своєї сім'ї і до оточуючих людей багато в чому залежить від ставлення до дитини батьків та інших членів сім'ї, від задоволення його психічних потреб.

Вплив сім'ї на дітей у різні періоди їхнього життя неоднаковий, але на усіх етапах сім'я впливає на всебічний розвиток дітей. При правильному вихованні вона особливо успішно прищеплює дітям працьовитість, дисциплінованість, чесність, самостійність, ощадливість, доброту, готовність надати допомогу і т.д. Ставлення батьків між собою, їхнє ставлення до дітей, внутрішня атмосфера в сім'ї в цілому - все це є для підростаючого покоління незамінною практичною школою батьківства і материнства. Діти переносять стиль сімейних відносин в сферу спілкування з товаришами, в школу, у двір, а потім подорослішавши, і в трудові колективи.

Розлучення — це юридичне або релігійне розірвання шлюбу за згодою між членами подружжя або через порушення будь-яких прав чи обов'язків шлюбу. Історично суспільство не сприймало рішення про розлучення, оскільки для багатьох шлюб був союзом, який повинен тривати все життя. Однак за останні десятиліття ця концепція змінилася, і сьогодні розлучення є нормальним вибором для тих стосунків, які не працюють.

Хоча шлюб може здатися простим, подружжю нелегко вирішити розірвати шлюб. Часто, перш ніж прийняти рішення про розлучення, вони довго намагаються вирішити наявні проблеми. Але іноді вони не можуть вирішити ці проблеми і вирішують, що розлучення є найкращим рішенням.

Зазвичай причин розлучення більше, ніж його наслідків. Розлучення — друга найболючіша причина після смерті.

Особливо найпоширенішою причиною розлучення є невірність і взаємна неповага. Коли один або обидва партнери не поважають один одного, це призводить до напруженого шлюбу, який важко подолати, і

тріщина все більше збільшується, поки, на жаль, не закінчується розлученням.

Розлучення - це розрив подружніх відносин в юридичному, економічному і психологічному аспектах, що тягне за собою реорганізацію сімейної системи.

Розлучення батьків можна назвати одним з найсильніших емоційних потрясінь для дитини незалежно від того, в якому віці вона знаходиться: і новонароджена дитина і вже сформована особистість реагують на цю подію приблизно однаково - нерозумінням, страхом перед майбутнім, страхом втратити важливу опору в житті.

Припинення шлюбу - це удар, в першу чергу, по дітях. Дана подія не залишається непоміченою: воно може по-різному відбиватися на дітях, на їх психіці, поведінці і здоров'ї. Багато дітей починають відчувати проблеми в спілкуванні з однолітками, можуть стати замкнутими, роздратованими. Подружжю, яке розлучається важливо пам'ятати, що їх дитина ні в чому не винна, а тому не повинна страждати. Вони повинні допомогти дитині пережити цю непросту ситуацію.

РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

2.1 Організація та методи дослідження психологічних проблем дитини у ситуації розлучення батьків.

Розлучення - це серйозна криза, яка зачіпає всю сімейну систему і важка як для подружжя, так і для дітей. Саме в цей період дитині важлива підтримка обох батьків, які відіграють важливу роль у її соціальній адаптації. Дитячий досвід через розлучення батьків може коливатися від млявої депресії, апатії до серйозної агресії та демонстративних випадків проти батьків [6 с. 112].

Важливо відзначити, що розлучення батьків викликає у дітей руйнівні почуття (почуття провини, невпевненості в собі, низьку самооцінку, тривогу, боязкість), які вони відчувають протягом тривалого часу після розпаду сім'ї.

Для того, щоб вивчити емоційно-психологічний стан дітей молодшого шкільного віку, ми використали діагностичні методики: тест « Кінетичний малюнок сім'ї» В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман, тест на тривогу Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі та тест на самооцінку «Сходінки» В. Г. Щур.

Тест « Кінетичний малюнок сім'ї» - ідея використання сімейної картини для діагностики сімейних стосунків виникла у багатьох дослідників, серед яких згадуються роботи В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман та інших. Мета тесту - виявити особливості сімейних відносин. На основі виконання малюнку, відповідей на запитання можна оцінити особливості сприйняття дитиною та переживання сімейних стосунків [25 с. 127]. Тест містить такі інструкції:

Інструкція 1: «Намалюй свою сім'ю». Не рекомендується пояснювати, що означає слово «сім'я», а якщо у дитини виникли питання «що намалювати?», Вам слід лише повторити інструкцію. При індивідуальному огляді час виконання завдання зазвичай триває 30 хвилин. При груповому виконанні час тесту частіше обмежується протягом 15-30 хвилин.

Інструкція 2: «Намалюйте свою сім'ю там, де всі чимось зайняті».

Інструкція 3: «Намалюй свою сім'ю такою, якою ти її собі уявляєш».

Інструкція 4: «Намалюй свою сім'ю як метафору, образ, символ, що виражає характеристики твоєї родини».

Після виконання завдання потрібно постаратися отримати якомога більше додаткової інформації (усно).

Зазвичай задають питання:

1. Скажіть, хто тут зображений?
2. Де вони знаходяться?
3. Чим вони займаються? Хто це придумав?
4. Вони радіють чи нудьгують? Чому?
5. Хто з зображених людей найщасливіший? Чому?
6. Хто з них самий засмучений? Чому?

Останні два питання викликають у дитини відкрите обговорення почуттів, які не кожна дитина схильна відчувати. Тому, якщо вона не відповідає на них або відповідає формально, не варто наполягати на відповіді [52 с. 45].

Під час опитування дослідник повинен з'ясувати значення почуттів дитини: почуття до окремих членів сім'ї, чому дитина не намалювала жодного члена сім'ї (якщо так). Слід уникати прямих питань, не наполягаючи на відповідях, оскільки це може викликати тривогу і захисні реакції. Часто продуктивними виявляються проектні питання (наприклад: «Якби людину намалювали замість пташки, хто це був би?», «Хто виграв би змагання між вашим братом (сестрою) і вами?», тощо) [52 с. 47].

Ви можете попросити дитину вибрати рішення для шістьох ситуацій: три з них повинні проявляти негативні почуття до членів сім'ї, три - позитивні.

1. Уяви, що у тебе є два квитки в кіно або цирк. Кого би ти покликав з собою?

2. Уяви, що всю твою сім'ю покликали в гості, але один із вас хворий і мусить залишатися вдома. Хто він?

3. Ти будуєш з конструктора будинок або вирізаєш паперову сукню для ляльки, і тобі не пощастило. Кого ти покличеш на допомогу?

4. У тебе є квитки (на одного менше, ніж членів сім'ї) на цікавий фільм. Хто залишиться вдома?

5. Уяви, що ти опинився на безлюдному острові. З ким би ти хотів опинитися там?

6. Ти отримав в подарунок цікаву настільну гру. Вся сім'я сіла грати, але вас більше, на одну людину. Хто не гратиме?

Обробка тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» проводиться за такою схемою:

- а) загальний розмір зображення;
- б) кількість членів сім'ї;
- в) чисельність членів сім'ї;
- г) відстань між членами сім'ї;
- д) розмір і характер ліній;
- ж) додаткові елементи;
- з) ступінь прояву емоцій.

При виконанні завдання згідно з цими інструкціями оцінюється наявність чи відсутність спільних зусиль у певних ситуаціях, які зображуються, яке місце відводиться їм дитиною, що виконує тест тощо [29 с. 89].

Інтерпретація тесту «Кінетичний малюнок сім'ї»

Виходячи з особливостей зображення, можна визначити:

1) Ступінь розвитку образотворчої культури, етап художньої діяльності, на якому перебуває дитина. Первісність зображення або чіткість і виразність образів, витонченість ліній, емоційна виразність - ті характерні риси, на основі яких можна розрізнити малюнок.

2) Особливості стану дитини під час малювання. Наявність сильного штрихування, невеликі розміри часто вказують на несприятливий фізичний стан дитини, ступінь напруги, жорсткість тощо, тоді як великі розміри, використання яскравих кольорів часто говорять про зворотнє: гарний настрій, розкутість, відсутність напруги і втоми.

3) Особливості внутрішньосімейних відносин та емоційного благополуччя дитини можна визначити за ступенем вираженості позитивних емоцій у членів сім'ї, за ступенем їх близькості (знаходяться поруч, тримаються за руки, щось роблять разом чи хаотично зображені на площині аркуша, стоять далеко один від одного, сильно виражені негативні емоції, тощо) [40 с. 79].

У малюнках (по Л. Корману) аналізують:

а) якість малюнка (характер ліній, пропорції фігур; використання простору, точність);

б) формальну структуру (динамічність малюнка, розташування членів сім'ї), зміст (аналіз змісту).

Паралельно із традиційним опитуванням (читання та виконання завдання) пропонують спеціальні запитання, які підштовхують дитину до обговорення теми сімейних стосунків (наприклад: «Хто найгірший у родині?»), Надайте прямий позитивний чи негативний вибір (наприклад: «Батько запланував поїздку в машині, але місця не вистачає для всіх. Хто залишиться вдома?»), А також питання, що прояснюють значення намальованої ситуації для дитини під час розмови . «Малюнок сім'ї» також доступне для дітей з вадами розумового розвитку [53 с. 108].

Метод «Малювання сім'ї» доступний і зручний для використання в психологічному консультуванні, важливий з точки зору вибору тактики психолога-консультанта для психологічної корекції міжособистісних розладів, оскільки дає уявлення про суб'єктивну оцінку дитиною своєї сім'ї, його місця в ній, про її стосунки з іншими членами сім'ї. На малюнках діти можуть висловити те, що їм важко висловити словами, тобто мова картини

більш відкрито і щиро передає зміст зображення, ніж словесна мова [52 с. 510].

Завдяки привабливості та природності завдання, цей прийом допомагає встановити хороший емоційний контакт психолога з дитиною, знімає напругу, що виникає в ситуації опитування. Особливо продуктивним є використання "сімейного малюнка" у молодшому шкільному віці, оскільки результати, отримані при цьому, мало залежать від уміння дитини вербалізувати свої переживання, від його здатності до самоаналізу, від уміння "звикати" до уявної ситуації, тобто від тих особливостей психічної діяльності, які істотні при виконанні завдань, заснованих на вербальній техніці [62 с.198].

Діагностика самооцінки «Сходинок».

Мета: виявити систему уявлень дитини про те, як вона оцінює себе, як, на його думку, її оцінюють інші люди і як ці уявлення співвідносяться між собою.

Матеріали та обладнання: намальовані сходинок, фігура людини, аркуш паперу, олівець (ручка).

Процедура дослідження: Метод проводиться індивідуально або з групою. Процедура дослідження - це бесіда з дитиною за певною рейтинговою шкалою, на якій вона ставить себе і, ймовірно, визначає місце, куди його поставлять інші люди [44 с. 28].

Інструкція: Якщо всіх дітей поставити на ці сходинок, то на трьох верхніх сходинок будуть хороші діти: розумні, добрі, сильні, слухняні - чим вище, тим краще (покажіть крок: «добре», «дуже добре», «найкраще»). А внизу три сходинок будуть поганими дітьми - нижчі, гірші («погані», «дуже погані», «найгірші»). На середньому етапі діти погані чи хороші. Покажіть, на якій сходинок ви поставили себе. Поясніть чому? Після того, як дитина відповість, її запитують: «Ти справді така чи хотіла б бути такою? Позначте, хто ти є насправді і ким би ти хотіла бути». «Покажи мені, на яку сходинок тебе поставила б твоя мати». Використовується стандартний набір

характеристик: «добре – погано», «добро – зло», «розумний – дурний», «сильний – слабкий», «хоробрий – боягузливий», «щасливий – нещасний». Кількість характеристик можна зменшити. У процесі обстеження необхідно враховувати, як дитина виконує завдання: вагається, думає, аргументує свій вибір. Якщо дитина не дає жодного пояснення, йому слід поставити уточнюючі запитання: "Чому ти опинився тут? Ти завжди такий?" і т.д.

Аналізуючи результати, перш за все зверніть увагу на те, на яку сходинку дитина сама себе поставила. Вважається нормальним, якщо діти ставлять себе на сходинку «дуже хороших» і навіть «найкращих» дітей. У будь-якому випадку це повинні бути верхні щаблі, адже положення на будь-якій з нижніх сходинок (а тим більше на найнижчій) не свідчать про адекватну оцінку, а про негативне ставлення до себе, невпевненість у собі [46 с. 136].

Це дуже серйозне порушення структури особистості, яке може призвести до депресії, неврозу у дітей. Зазвичай це пояснюється холодним ставленням до дітей, неприйняттям чи суворим, авторитарним вихованням, яке знецінює саму дитину, яка приходить до висновку, що її люблять лише тоді, коли вона добре поводиться. А оскільки діти не можуть бути хорошими весь час і тим більше не можуть виправдати всі очікування дорослих, задовольнити всі їхні вимоги, тоді, природно, що діти в цих умовах починають сумніватися в собі, своїх здібностях та любові батьків. Також невпевнені в собі та в батьківській любові діти, про яких взагалі не піклуються вдома. Саме про ставлення батьків до дитини та їхні очікування від дітей говорять про відповіді на питання про те, де їх розмістять дорослі - батько, мати, вчитель.

Для нормального, комфортного почуття, яке пов'язане з появою почуття безпеки, важливо, щоб хтось із дорослих поставив дитину на найвищу сходинку. В ідеалі дитина може поставити себе на другу сходинку зверху, а мати (або хтось інший із сім'ї) ставить її на найвищу сходинку.

Тест на рівень тривожності (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен)

Ця методика призначена для визначення рівня тривожності дитини молодшого шкільного віку.

Експериментальний матеріал - 14 малюнків, кожен з яких відображає типову ситуацію з життя молодшого школяра.

Кожна картинка виконана у двох варіантах: для дівчинки і для хлопчика. Обличчя дитини не намальоване, а лише контур голови. Кожна картинка доповнена двома зображеннями дитячої голови, які точно відповідають контурам обличчя на малюнку. На одному з двох зображень усміхнене обличчя, на іншому – сумне [32 с. 180].

Малюнки показуються дитині в чітко визначеному порядку одна за одною. Розмова відбувається в окремій кімнаті. Показуючи дитині малюнок, дослідник дає вказівки. Малюнки можна побачити у Додатку А.

Інструкція

1. Гра з дітьми. «На твою думку, яке обличчя буде у дитини: радісне або засмучене? Він (вона) грає з дітьми».
2. Дитина і мати з немовлям. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене? Він (вона) гуляє з матір'ю та немовлям».
3. Об'єкт агресії. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?»
4. Перевдягання. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини? Він (вона) одягається».
5. Гра з дітьми старшого віку.
«На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене? Він (вона) грає зі старшими дітьми».
6. Вкладання спати на самоті. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене? Він (вона) лягає спати».
7. Вмивання. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене? Він (вона) у ванній кімнаті».
8. Догана. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?»

9. Ігнорування. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?».

10. Агресивна атака. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?»

11. Прибирання і збір іграшок. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?» Він (вона) прибирає іграшки.

12. Ізоляція. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?»

13. Дитина з батьками. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?» Він (вона) з мамою і татом.

14. Їжа на самоті. «На твою думку, яке обличчя буде у цієї дитини: радісне або засмучене?» Він (вона) їсть [21 с. 73].

Щоб уникнути пресервативного вибору у дитини в інструкціях чергуються визначення обличчя. Дитині не задають додаткових питань.

Аналіз результатів випробувань.

Кількісний аналіз

На основі даних протоколу (зразок протоколу можна побачити в Додатку Б) розраховується індекс тривожності дитини (ІТ), який дорівнює відсотку кількості емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до загальної кількості цифр (14):

$$ІТ = (\text{кількість емоційно негативних виборів} / 14) * 100\%$$

Залежно від рівня індексу тривожності дітей поділяють на 3 групи:

- тривожність високого рівня (ІТ вище 50%);
- тривожність середнього рівня (ІТ від 20 до 50%);
- тривожність низького рівня (ІТ від 0 до 20%).

Якісний аналіз

Відповідь кожної дитини аналізується окремо і записується в протокол. Робляться висновки щодо можливого характеру емоційного переживання дитини в цій (та подібній) ситуації. Малюнки мають особливо високу

проективну цінність: № 4 («Перевдягання»), № 6 («Лягати спати наодинці»), № 14 («Їсти наодинці»).

Діти, які роблять негативний емоційний вибір у цих ситуаціях, частіше мають найвищий індекс тривожності ІТ; діти, які роблять негативний емоційний вибір у ситуаціях, зображених на малюнках: № 2 («Дитина і мати з немовлям»), № 7 («Умивання»), № 9 («Ігнорування») та № 11 («Збирання іграшок»), мають більшу ймовірність мати високий або середній індекс тривожності за ІТ.

Як правило, найбільший рівень тривожності проявляється в ситуаціях, що імітують стосунки дитини з дитиною («Гра з молодшими дітьми», «Об'єкт агресії», «Гра зі старшими дітьми», «Агресивна атака», «Ізоляція»). Значно нижчий рівень тривожності у малюнках, що імітують стосунки дитини та дорослого («Дитина та мати з немовлям», «Догана», «Ігнорування», «Дитина з батьками»), а також у ситуаціях, що імітують повсякденні дії («Одягання», «Лягаючи спати наодинці», «Умивання», «Збір іграшок», «Їсти наодинці») [30 с.120].

2.2 Аналіз вивчення емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку в ситуації розлучення батьків.

У ході виконання нашого дослідження, для виявлення рівня самооцінки, тривожності дитини та взаємостосунків між членами родини у розлучених сім'ях, була проведена робота на базі Миколаївської загальноосвітньої школи I – III ступеня № 18, з учнями молодших класів, у кількості 60 дітей, з яких 30 дітей із розлучених сімей та 30 дітей з повних сімей.

У своїй експериментальній роботі ми застосували спочатку методику «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС), опис до деяких малюнків можна подивитися у Додатку В.

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» про ситуацію в сім'ї представляє велику інформацію. Це сприяє виявленню відносин дитини до

членів сім'ї: сімейні відносини, що викликають конфлікти або тривогу, то, як саме дитина приймає взаємини з іншими членами сім'ї і визначає своє місце в сім'ї [39 с. 22].

Аналіз особливостей намальованих фігур. При оцінці емоційного ставлення дитини до члени сім'ї повинні звернути увагу на такі моменти графічних презентацій:

1) Кількість частин тіла. Чи є: голова, волосся, вуха, очі, зіниці, вії, брови, ніс, щоки, рот, шия, плечі, руки, долоні, пальці, ноги, стопи;

2) Прикраси (деталі одягу та прикраси): капелюх, комір, краватка, бантики, кишені, пояс, гудзики, елементи зачіски, складність одягу, прикраси, візерунки на одязі тощо;

3) Кількість кольорів, використаних для малювання фігури.

Як правило, хороші емоційні стосунки з людиною супроводжуються позитивом зосередження на малюванні, що в результаті відображається в більшій кількості деталей тіла, декорування, використовуючи різноманітні кольори. І навпаки, негативне ставлення до людини веде до більш схематичного, неповного графічного представлення. Іноді пропуск у малюванні важливих частин тіла (голови, рук, ніг) може вказувати разом з негативним ставленням до нього також на агресивних поривах до цієї людини.

На основі порівняння можна судити про сприйняття інших членів сім'ї та "Я-образу" художника, розміри фігур, особливості подання окремих частин тіла і всієї фігури в цілому.

Діти, як правило, малюють батька чи матір найбільшим, що відповідає дійсності. Однак іноді співвідношення розмірів намальованих фігур явно не відповідає дійсним співвідношенням розмірів членів сім'ї - семирічна дитина може бути вищою і ширшою за її батьків і т. д. Це пояснюється тим, що для дитини значення фігура - це засіб, за допомогою якого він виражає силу, перевагу, значимість, панування.

Аналізуючи особливості презентацій членів сім'ї, слід звернути увагу на малювання окремих частин тіла. Справа в тому, що окремі частини тіла пов'язані з певними сферами діяльності, є засобами спілкування, контролю, руху тощо [54 с. 198].

1) Руки є основним засобом впливу на світ, фізичного контролю, поведінка інших людей.

2) Голова є центром локалізації «Я», інтелектуальної та перцептивної діяльності; обличчя - найважливіша частина тіла під час спілкування. Уже діти 3 років на малюнку повинні намалювати голову, деякі частини тіла.

3) Зубне передлежання та виділення рота поширені у дітей, схильних до агресії. Якщо дитина малює не собі, а іншим членам сім'ї великий рот, тоді це часто асоціюється з почуттям страху, сприйняття ворожості особи до дитини або інших членів сім'ї.

4) Розташування членів сім'ї вказує на деякі психологічні особливості сімейних відносин. Згуртованість сім'ї, об'єднання членів сім'ї з'єднаними руками, їх єдність загальна активність є показниками психологічного благополуччя, сприйняття інтеграція сім'ї, залучення сім'ї. Малюнки з протилежними характеристиками (роз'єднаність між членами сім'ї) може свідчити про низький рівень емоційних зв'язків.

Для виявлення причин агресивності, тривожності дитини та інших видів порушень поведінки, які визначаються внутрішньо сімейними відносинами, ми використовували систему кількісної оцінки, де виділяються п'ять симптомокомплексів: почуття неповноцінності в сімейній ситуації; ворожість в сімейній ситуації, сприятлива сімейна ситуація; конфліктність в сім'ї, тривожність.

1) Почуття неповноцінності (автор малюнка непропорційно маленький, розташування фігур у нижній частині аркуша, лінія слабка і переривчаста, ізоляція автора від інших, відсутність автора, автор стоїть спиною).

2) Ворожість (одна фігура на іншому аркуші або на протилежному боці папера, агресивна позиція фігури, закреслена фігура, деформована фігура, обернений профіль, руки, розведені в сторони; пальці довгі, підкреслені).

3) Сприятлива сімейна ситуація (спільна діяльність усіх членів сім'ї, адекватне розташування людей на аркуші).

4) Конфліктність (бар'єри між фігурами, витирання окремих фігур, відсутність головних частин тіла, виокремлення окремих фігур або їх ізоляція, член сім'ї, що стоїть спиною, переважання речей).

5) Тривожність (штриховка, лінії з сильним натиском, стирання, подвійні чи переривчасті лінії, підкреслювання окремих деталей).

За результатами методики «Кінетичний малюнок сім'ї» були обчислені середнє арифметичне значення по п'ятьом симптомокомплексам і отримані дані, які представлені в Таблиці 2.1 та Рис. 2.1.

Таблиця 2.1

Результати методики «КМС»

Склад сім'ї	Сприятлива сімейна ситуація	Тривожність	Конфліктність в сім'ї	Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	Ворожість в сімейній ситуації
Діти з повної сім'ї	60%	25%	35%	40%	9%
Діти з неповної сім'ї	30%	60%	70%	55%	35%

Проаналізувавши отримані результати середнього арифметичного значення за першим симптомокомплексом (сприятлива сімейна ситуація) можна побачити, що у 60% дітей з повних сімей виявлена сприятлива сімейна ситуація, у дітей з неповних сімей лише 30%, це може казати про те, що склад сім'ї відіграє суттєву роль у визначенні сімейної ситуації як сприятливої, так і несприятливої.

За другим симптомокомплексом (тривожність) ми бачимо, що в неповній сім'ї рівень тривожності досягає у 60% дітей, це значно вище рівня тривожності дітей з повних сімей – 25%. Діти з неповних сімей переживають емоційний дискомфорт, який пов'язаний з очікуванням неблагополуччя, конфліктів між батьками, що і визиває у дітей зріст тривожності та емоційного дисбалансу.

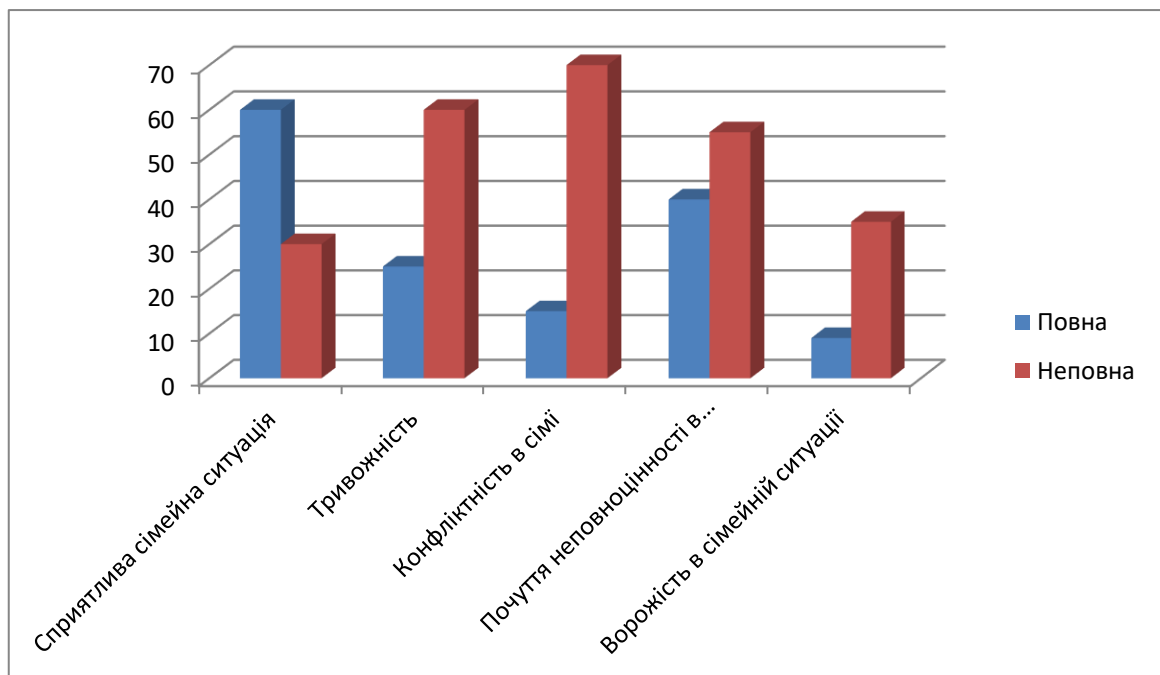

Рис. 2.1 Результати методики «КМС»

Середнє арифметичне значення по третьому симптомокомплексу (конфліктність в сім'ї), показує значне переважання даного показника у дітей з неповних сімей – 70%, у дітей з повних сімей – 35%. Свідчить це про те, що дітям з неповних сімей властиві зовнішні і внутрішні конфлікти в більшій

мірі. Що конфліктність може бути не тільки між члена родини, але і з однолітками та вчителями.

По четвертому симптомокомплексу (почуття неповноцінності в сімейній ситуації) показники середнього арифметичного значення розрізняються незначно – у дітей з повних сімей – 40%, у дітей з неповних сімей – 55%. На наш погляд, це пов'язано з тим, що неповноцінність в сімейній ситуації залежить не від складу сім'ї, а від того, в якому ступені виявляється турбота, любов і увага близьких. Більшість дослідників підкреслює, що турбота, любов, увага з боку близьких дорослих для дитини виявляються своєрідним «життєво важливим вітаміном», який дає відчуття захищеності. Останнє, в свою чергу, забезпечує рівновагу у відносинах, емоційну стабільність, вони сприяли підвищенню самооцінки дитини.

Показник середнього арифметичного значення по п'ятому симптомокомплексу значно вище у дітей з неповних сімей – 35%, у дітей з повних сімей – 9%. На наш погляд, це залежить від того, що у батьків дітей з неповних сімей частіше виникають складні, проблемні ситуації, пов'язані з вихованням дітей, від невміння правильно пояснити дитині що відбувається в їх сімейному житті і що дитина не винна в тому, що сталася така ситуація.

Проаналізувавши усі п'ять симптомокомплексів можна зробити висновок, що діти з розлучених сімей мають високий рівень тривожності, не мають емоційного контакту зі своїми батьками, або одного із батьків, деякі діти мають низьку самооцінку, також у деяких випадках можна побачити підвищений рівень агресії та страху.

2.3 Аналіз результатів дослідження рівня тривожності та самооцінки дитини в ситуації розлучення батьків.

Самооцінка – це подібатися собі, відчувати свою цінність, вірити в себе і знати, що ви робите добре.

Самооцінка - це те, як людина відчуває себе. У більшості дітей знижується самооцінка, коли вони проходять через різні етапи або проблеми

в житті, і на них може впливати різний тиск, включаючи соціальні мережі, знущання, іспити, сімейні проблеми та жорстоке поводження.

Такі речі, як відкриття нової школи, переїзд або зміни в сім'ї, також можуть вплинути на впевненість дитини, але за підтримки батьків та інших дорослих вони зазвичай можуть це пережити.

Самооцінка дає дітям впевненість у:

- пробувати нові речі та спробувати знову, коли все піде не так, як планувалося;

- робити те, що їм може не подобатися або які зазвичай не вміють робити добре;

- стикатися з труднощами, а не уникати їх.

Модифікована методика «Сходинок» В.Г. Щура передбачає визначення дитиною власного місця та думки значущого дорослого щодо власного місця на намальованих на папері сходинках [55 с. 62]. Для визначення особливостей самооцінки дитини і уявлень дитини про те, як її оцінюють інші люди, використано модифіковану методику «Сходинок» В. Щур. Дітям пропонувалося поставити себе на одну зі сходинок і обґрунтувати свою відповідь. Потім дитині пропонувалося поставити фігурку на ту сходинку, на яку, на її думку, поставить її мама. Результати оброблялися наступним чином: якщо дитина вважає, що мама поставила її вище, ніж вона сама себе, то це свідчить про те, що такі діти відчувають тверду підтримку «за спиною», вже мають виражену здатність критично оцінювати себе, як особистість. Цей варіант на думку автора методики є сприятливим і відповідає адекватній самооцінці; якщо дитина вважає, що мама її поставила нижче, ніж вона сама себе, то це характеризує дітей, як неблагополучних і цьому варіанту відповідає занижена самооцінка; якщо дитина вважає, що її думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне, що говорить про завищену самооцінку. Результати дослідження за цією методикою представлено у Таблиці 2.2.

Результати дослідження самооцінки дітей з повних сімей за методикою
«Сходинки»

Тип самооцінки	Діти з не повних сімей	Діти з повних сімей
Завищений	13,33%	26,67%
Адекватний	46,67%	60%
Занижений	40%	13,33%

Отже, результати тестування дали можливість виявити наступне: у повній сім'ї 18 (60%) дітей мають достатній рівень самооцінки, і ці діти вже мають здатність критично оцінювати себе як особистості. У 8 (26,67%) дітей - завищений рівень самооцінки, тобто діти вважають, що їх думка і думка мами співпадає, це свідчить про те, що ці діти менш благополучні або вони видають бажане за дійсне. У 4 (13,33%) дітей занижений рівень самооцінки. Такі діти вважають, що мама поставить їх нижче, ніж вони самі себе, це характеризує дітей, як неблагополучних.

З неповної сім'ї 13 (46,67%) дітей мають адекватний рівень самооцінки, 4 (13,33%) дітей мають завищений рівень самооцінки і 12 (40%) дітей мають занижений рівень самооцінки. Порівнюючи результати з двох таблиць, можна зробити висновок, що по усім показникам діти з розлучених сімей частіше мають низьку самооцінку, ніж діти з повних сімей (Рис.2.2).

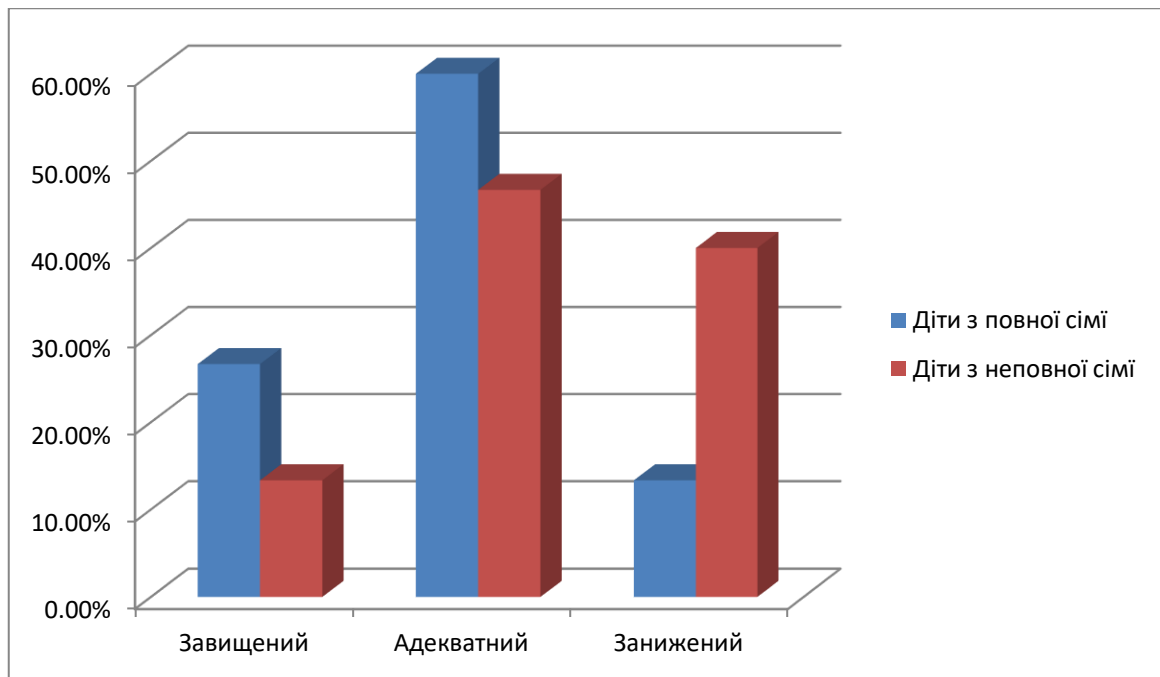

Рис 2.2 Результати рівня самооцінки дітей з повних і неповних сімей за методикою «Сходінки»

Таким чином, результати дослідження самооцінки у дітей з повних та розлучених сімей показали, що достатньо велика кількість дітей з розлучених сімей має низьку самооцінку, вони невпевнені у власних силах і в собі, бачать у собі тільки негативне, починаючи будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу, проявляють підвищену самокритичність. У таких дітей виникають проблеми в навчанні, а саме в успішності, в спілкуванні з однолітками, оскільки такі діти невпевнено почувають себе, вступаючи в контакт з людьми, які їх оточують, на початку виконання якої-небудь діяльності.

Тест на тривожність Р.Темпл, М.Доркі, Ф.Амен

Тривога є однією з найпоширеніших проблем психічного здоров'я дітей і дорослих, яка вражає понад 20% дітей і підлітків протягом усього життя. Занепокоєна молодь часто тиха і добре поводить себе, тому часто залишається непоміченою батьками, вчителями та тренерами. Крім того, інші можуть бути руйнівними і діяти, їх називають, що мають синдром дефіциту уваги або є «поганою» дитиною. Обидва сценарії призводять до того, що

молодь не отримує допомоги, якої вони вкрай потребують. На жаль, невилікувана тривога може призвести до депресії, упущених можливостей у кар'єрі та стосунках, збільшення вживання психоактивних речовин та зниження якості життя.

Коли дитина відчуває тривожність частіше (наприклад, протягом більшості днів і місяців) і інтенсивніше, ніж інші діти того ж віку, більша ймовірність того, що дитина має тривожний розлад. Нарешті, ті діти, які відчувають певний перелік тривожних симптомів, частіше та інтенсивніше, ніж однолітки, мають більшу ймовірність також відчувати значні порушення у своєму житті. Це порушення може перервати або навіть перешкодити йому або їй брати участь у різноманітних типових дитячих переживаннях, таких як: відвідування школи, приєднання до соціальних, спортивних або розважальних клубів, задовольняти очікувані вікові вимоги, наприклад, спати всю ніч, виконувати домашнє завдання та знаходити друзів.

Коли діти відчувають себе пригніченими і не знають, як реагувати на афекти, які вони відчувають під час розлучення, вони можуть стати дратівливими та тривожними. Їхній гнів та тривожність може бути спрямована на широкий спектр передбачуваних причин. Діти, які мають відношення до розлучення, можуть проявляти гнів на своїх батьків, себе, своїх друзів та інших.

Дослідження дитячої тривожності є досить значущим у зв'язку з проблемою емоційно-особистісного розвитку дітей, так як підвищена тривожність може дезорганізувати будь-яку діяльність, що, в свою чергу, призводить до низької самооцінки, невпевненості в собі. Результати порівняння рівня тривожності дітей з повних та неповних сімей показані в Таблиці 2.3 та на Рис.2.3.

Таблиця 2.3

Порівняння тривожності дітей з повних та розлучених сімей.

Рівень тривожності	Діти з повних сімей	Діти з розлучених сімей
Високий	20%	46,67%
Середній	60%	33,33%
Низький	20%	20%

Згідно з результатами дослідження по тесту тривожності Р.Темпл, М.Доркі, Ф.Амен, приблизно однаковий рівень тривожності у дітей з розлучених сімей викликають відносини в діадах «дитина-дорослий» і «дитина-дитина». Повсякденна діяльність, як і слід було очікувати, викликає набагато менший рівень тривожності. В цілому, по групі дітей з розлучених сімей рівень тривожності високий – 46,67%, середній рівень у 33,33% дітей, низький лише у 20% дітей.

Для дітей з повних сімей характерний середній рівень тривожності – 60%, високий рівень у 20% дітей, низький також у 20% дітей, причому відносини в діаді «дитина-дитина» викликають більш високий рівень тривожності, ніж відносини в діаді «дитина-дорослий», що можна пояснити адаптацією до школи та однокласників, але гармонійними стосунками в сім'ї.

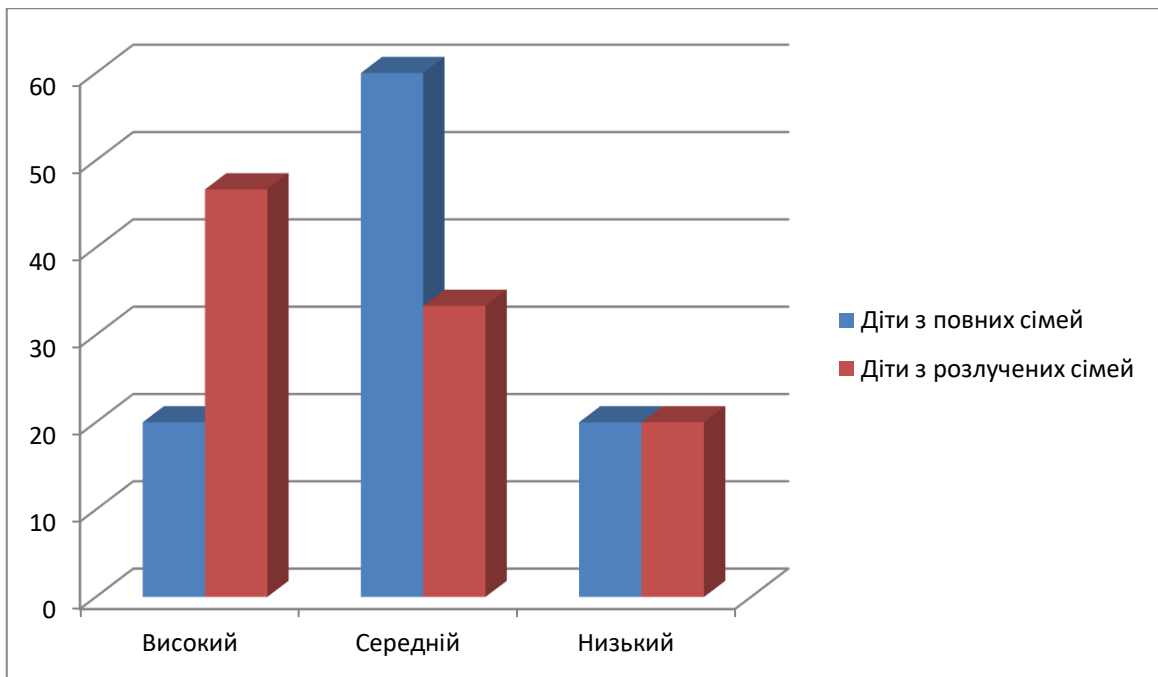

Рис. 2.3 Рівень тривожності дітей в повних та розлучених сім'ях.

В цілому, за результатами методики, діти з розлучених сімей дають більшу кількість негативних виборів, тобто частіше вибирають сумне обличчя на пропоновані зображення за всіма шкалами тесту, ніж діти з повної сім'ї. Також представляється можливим зробити висновок, що для дітей із неповної сім'ї ситуація взаємодії дорослого і дитини викликає велику тривожність, а для дітей з повних сімей тривожність викликає ситуація взаємодії з однолітками.

Висновки до другого розділу

Розлучення - це серйозна криза, яка зачіпає всю сімейну систему і важка як для подружжя, так і для дітей. Саме в цей період дитині важлива підтримка обох батьків, які відіграють важливу роль у її соціальній адаптації. Дитячий досвід через розлучення батьків може коливатися від млявої депресії, апатії до серйозної агресії та демонстративних випадків проти батьків.

Важливо відзначити, що розлучення батьків викликає у дітей руйнівні почуття (почуття провини, невпевненості в собі, низьку самооцінку, тривогу, боязкість), які вони відчувають протягом тривалого часу після розпаду сім'ї.

Для того, щоб вивчити емоційно-психологічний стан дітей молодшого шкільного віку, ми використали діагностичні методики: тест « Кінетичний малюнок сім'ї» В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман, тест на тривогу Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі та тест на самооцінки «Сходінки» В. Г. Щур.

Тест « Кінетичний малюнок сім'ї» - ідея використання сімейної картини для діагностики сімейних стосунків виникла у багатьох дослідників, серед яких згадуються роботи В. Гулеса, А. І. Захарова, Дж. І.І. Корман та інших. Мета тесту - виявити особливості сімейних відносин. На основі виконання малюнку, відповідей на запитання можна оцінити особливості сприйняття дитиною та переживання сімейних стосунків.

У своїй експериментальній роботі ми застосували спочатку методику «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС). Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» про ситуацію в сім'ї представляє велику інформацію. Це сприяє виявленню відносин дитини до членів сім'ї: сімейні відносини, що викликають конфлікти або тривогу, то, як саме дитина приймає взаємини з іншими членами сім'ї і визначає своє місце в сім'ї.

Проаналізувавши усі п'ять симптомокомплексів можна зробити висновок, що діти з розлучених сімей мають високий рівень тривожності, не мають емоційного контакту зі своїми батьками, або одного із батьків, деякі діти мають низьку самооцінку, також у деяких випадках можна побачити підвищений рівень агресії та страху.

Модифікована методика «Сходінки» В. Г. Щур призначена для визначення типу самооцінки. Це проєктивна методика, яка передбачає визначення дитиною власного місця та думки значущого дорослого щодо власного місця на намальованих на папері сходінках. Для визначення особливостей самооцінки дитини і уявлень дитини про те, як її оцінюють інші люди, використано модифіковану методику «Сходінки».

Таким чином, результати дослідження самооцінки у дітей з повних та розлучених сімей показали, що достатньо велика кількість дітей з розлучених сімей має низьку самооцінку, вони невпевнені у власних силах і в собі, бачать у собі тільки негативне, починаючи будь-яку діяльність, очікують тільки на невдачу, проявляють підвищену самокритичність.

Тест на тривожність Р.Темпл, М.Доркі, Ф.Амен

Дослідження дитячої тривожності є досить значущим у зв'язку з проблемою емоційно-особистісного розвитку дітей, так як підвищена тривожність може дезорганізувати будь-яку діяльність, що, в свою чергу, призводить до низької самооцінки, невпевненості в собі.

В цілому, за результатами методики, діти з розлучених сімей дають більшу кількість негативних виборів, тобто частіше вибирають сумне обличчя на пропонованій зображенні за всіма шкалами тесту, ніж діти з повної сім'ї.

РОЗДІЛ 3 ПРОВЕДЕННЯ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ТА ПОВТОРНА ДІАГНОСТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ДИТИНИ В СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

3.1 Розробка та проведення корекційної роботи щодо стабілізації емоційного стану дитини у ситуації розлучення батьків.

В практичній частині дослідження нами були використані діагностичні методики: тест «Кінетичний малюнок сім'ї», тест на тривожність Р.Темпл, В.Амен, М.Доркі та тест на самооцінку «Сходи» В.Г. Щур. В результаті ми побачили, що діти з розлучених сімей мають значно виражену емоційну тривожність, невпевненість в собі, відсутність твердої опори, безпеки. Таким чином, ми прийшли до висновку про те, що діти з розлучених сімей можуть зазнавати труднощів в адаптації та соціалізації. Після проведення тестування та аналізу всіх результатів по всім методикам, нами було виділено 20 дітей з розлучених сімей, у яких ми виявили високу тривожності, невпевненість у собі, агресію та непорозуміння у сім'ї.

Ми провели з дітьми корекційні програми, направлені на допомогу дитині для покращення психологічного та емоційного стану в ситуації розлучення батьків. Програма містить 5 блоків. Розрахована на 20 занять по 40 хвилин.

Мета програми: поліпшення емоційного, фізичного і психічного стану дитини, які перебувають в переживанні ситуації розлучення, за рахунок зняття психічної напруги, а також виявлення творчого потенціалу для самовираження і зняття стресового стану.

Завдання програми:

1. Знайомство зі спектром емоцій, силою їх вираження, формуванням здатності усвідомлювати, адекватно виражати і приймати різні емоції, як позитивні, так і негативні (емоції, викликані розлученням батьків).
2. Створення атмосфери довіри та психологічного комфорту в класі.
3. Корекція агресії та гніву.

4. Навчання дітей методам саморегуляції (позбавлення від тривоги, страху бути покинутим, емоційної напруги).

5. Підвищення самооцінки та впевненості в собі.

Використовувані такі види психокорекції та психотерапії:

- корекційні вправи;
- психогімнастика;
- казкотерапія;
- пісочна терапія;
- арттерапія.

Блок 1. Корекційні вправи. Робота з дітьми.

Вправа 1.

Мета: створення позитивного емоційного фону, підвищення впевненості в собі.

«Зайчик і тигр»

Спочатку дітям пропонується бути зайчиками - боягузами. Дорослий ставить дітям питання: «Коли заєць відчуває небезпеку, що він робить? Правильно тремтить. Покажіть як він тремтить. Підтискає вуха, весь стискається, намагається стати маленьким і непомітним, хвостик і лапки його трясуться» і т.д. діти показують. «А тепер покажіть, що робить зайка, коли чує кроки людини? А що робить, коли бачить вовка?». Дорослий грає з дітьми в перебігу декількох хвилин. «А тепер ви будете тиграми - великими, сильними, сміливими. Покажіть, як спокійно і велично ходять тигри. А що робить тигр, коли бачить людину, а якщо слона?». Діти в перебігу декількох хвилин зображують безстрашного тигра.

Після дорослий обговорює з дітьми ким їм більше сподобалося бути і чому.

Вправа 2.

Мета: зняття емоційної напруги, корекція агресивності і гніву.

«Добрі та злі кошки»

Дітям пропонується сформувати велике коло з обручем посередині. Це «магічне коло», в якому відбувається «перетворення». Дитина заходить у коло і стає злим котом і за знаком ведучого (плескання, дзвінка, свистка): шипить і дряпається. При цьому вийти з «чарівне коло» неможливо. Діти, що стояли коло обруча, вигукують за ведучим: «Сильніше, сильніше, сильніше...» - Дитина зображує кота, роблячи все більше «злих» рухів. За повторним сигналом ведучого «перетворення» закінчується, потім у коло заходить інша дитина, і гра повторюється. Коли всі діти по черзі увійшли в «чарівне коло», обруч знімають, а дітей за сигналом ведучого розділяють на пари, щоб вони знову стали злими котами. (Якщо у когось не вистачає пари, ведучий може взяти участь у грі.) Категоричне правило: не торкатися один одного! Якщо правило хтось порушує, гра негайно припиняється, ведучий показує можливі приклади дій, а потім продовжує гру. За повторним сигналом "кішки" зупиняються і можуть помінятися парами. На заключному етапі гри ведучий пропонує «злим кішкам» стати лагідними та добрими. За сигналом діти перетворюються на добрих кішок, які дружньо посміхаються один одному.

Вправа 3.

Мета: підвищення самооцінки і впевненості у дітей.

«Закінчи речення»

Психолог бере м'яч. Пояснює дітям правила гри: «я буду кидати вам м'яч і починати речення, а ви повинні кинути його назад, назвавши закінчення, що спало вам на думку». Усі речення стосуватимуться дитини. Початок речення може повторюватися, але придумані дітьми "закінчення" повинні відрізнятися. А тепер потрібно кидати дітям м'яч зі словами: "Я вмюю...", "Я можу...", "Я хочу навчитися..."

Вправа 4.

Мета: розвиток психічної саморегуляції, що сприяють заспокоєнню і зняття напруги.

«Ліфт»

Психолог каже: «Покладіть долоню на живіт. Уявіть, що живіт - це перший поверх будинку. Трохи вище знаходиться шлунок - це другий поверх будинку. Потримайте там долоню. Тепер покладіть долоню на груди і уявіть, що це третій поверх будинку».

Приготуйтеся, ми починаємо «поїздку на ліфті»:

1) Вдихніть ротом повільно і глибоко так, щоб повітря дійшов до першого поверху - до живота. Затримайте дихання. Видихніть ротом.

2) Вдихніть так, щоб повітря піднявся на один поверх вище - до шлунка. Затримайте дихання. Видихніть ротом.

3) Вдихніть - і «підійміть ліфт» ще на один поверх - до грудей. Затримайте дихання. Видихніть ротом.

4) Під час видиху ви відчуваєте, що напруга і хвилювання виходять з тіла, немов з дверей ліфта.

Вправа виконується стоячи. Час виконання 2-3 хвилини. Дихання затримується на 2-3 секунди.

Вправа 5.

Мета: зняття вербальної агресії.

"Клоуни сваряться"

Ведучий каже: «Клоуни показували дітям виставу, веселили їх, а потім почали вчити дітей поганим словам та поведінці. Сердито лаялися один на одного овочами та фруктами». Виділяється сердите інтонування. Діти можуть вибирати пари, міняти партнерів, «лаятися» разом або по черзі «лаяти» всіх дітей овочами та фруктами. Дорослий керує грою, сигналом повідомляє початок і кінець гри, зупиняє, якщо використовуються інші слова або фізична агресія. Потім гра продовжується, змінюючи емоційний настрій дітей. Ведучий каже: «Коли клоуни навчили дітей лаятись, батькам це не сподобалося». Клоуни, продовжуючи гру, вчать дітей не лише лаятись овочами та фруктами, а й ласкаво називати один одного квітами. Інтонування має бути лагідним та добрим. Діти знову розбиваються на пари та лагідно називають один одного різними квітками.

Блок 2. Психогімнастика.

Психогімнастика, являє собою спеціальні заняття (етюди, ігри, вправи), спрямовані на розвиток та корекцію різних сторін психіки дитини (її пізнавальної та емоційно-особистісної сфери).

Мета: можливість прояснити свої почуття і внутрішньо розслабитися неспокійним і засмученим дітям.

Вправа 1.

«Танцюючі руки»

Дорослий розкладає великі листи обгорткового паперу (або старі шпалери) на підлозі. Пропонує дитині взяти 2 мілка. «Обери для кожної руки крейду вподобаного тобі кольору. Тепер лягай спиною на розкладену папір так, щоб руки, від кисті до ліктя, знаходилися над папером. (Іншими словами, так, щоб у дитини був простір для малювання.) Закрий очі, і, коли почнеться музика, ти можеш обома руками малювати по паперу. Рухай руками в такт музиці. Потім ти зможеш подивитися, що вийшло» (2-3 хвилини). Гра проводиться під музику.

Вправа 2.

Мета: корекція агресивності і гніву.

«Дракон».

Мета: допомогти дітям, які мають труднощі у спілкуванні, знайти впевненість і відчутти себе частиною колективу.

Гравці стають у лінію, тримаючись за плечі один одного. Перший учасник - "голова", останній - "хвіст". "Голова" має дотягнутися до "хвоста" і доторкнутися до нього. "Тіло" дракона нерозривне. Як тільки "голова" схопила "хвіст", вона стає "хвостом". Гра триває доти, доки кожен учасник не побуває у двох ролях.

Вправа 3.

«Сіра хмарка»

Мета: розвиток емпатії, взаємодії, зняття емоційної напруги.

Техніка проведення: ведучий (педагог, психолог) звертається до дітей: Уявіть собі теплий, чудовий день (звучить музика). Над вами яскраво-блакитне небо. М'які промінчики сонця і теплий лагідний вітерець торкаються ваших очей і щічок. Ви бачите, як по небу пропливає сіра хмарка. Давайте віддамо їй усі наші образи, прикроші, переживання, хвилювання, неприємності. Нехай вони відлітають від нас далеко-далеко і ніколи-ніколи більше не повертаються. А ми станемо радісними, добрими, сильними, сміливими, чуйними один до одного. Радість, доброта, сміливість, сила, підтримка нам усім потрібні. Діти, а тепер розплюште очі і посміхніться один одному».

Блок 3. Арт-терапія.

Арт-терапія – це особливий вид психотерапії, заснований на образотворчому мистецтві. Основне завдання арт-терапії - виховувати у дітей самовираження та самопізнання. Світ живопису такий же нескінченний, як і уява дітей, тому не завжди потрібно читати зображення слово за словом. Наприклад, чорно-сірі тони не обов'язково сумні і негативні [35 с. 234]. Можливо, дитина просто експериментує і шукає використання цього кольору. Або героїв казок, героїв популярних мультфільмів, вивчити важко - це привід насолоджуватися режисерським читанням дітям. Ось як він відчуває і думає. Не можна в будь-якому віці окреслювати творчість дитини і намагатися зрозуміти її буквально. Так само, як і самі картинки, дорослі часто не розуміють самі картинки через відсутність чіткості, плавних ліній та академізму, до якого вони звикли та намагаються нав'язати. Ефективніше було б зробити цей процес арт-терапією та інструментом релаксації.

При малюванні відбувається:

1. Розставання з негативними емоціями і намалювання важкого дня або події.
2. Перечікування і упокорення люті, гніву, злості. Тоді можна уникнути покарання, образливих слів і дій. Краще - віддати все на відкуп паперу, лініям, фарбам, фігурам і об'єктам.

3. Спільна діяльність і унікальна можливість в процесі, навідними питаннями про малюнок дізнаватися, що турбує дитину. І головне - як ви можете їй допомогти.

4. Щоб читати і дізнаватися нове про дитину за його малюнками, цей процес ще потрібно правильно організувати, зацікавивши маленького художника. Ясна річ, що більшість дітей охоче погоджуються на таку творчість. Але і це прагнення потрібно всіляко підтримувати.

Організація арт-терапії:

1) Інструменти (папір, олівці, фломастери, фарби і пензлики) знаходяться на видному місці і в полі зору дитини.

2) Давайте можливість дитині вибору. Хоче багато паперу - нехай бере. Хоче малювати одночасно олівцем і маркером – не заперечуйте.

3) Дитина виконує роботу

4) Презентація роботи

5) Обговорення роботи

Малюючи, діти поступаються своїм почуттям і переживанням і безболісно стикаються з якимись страшними, неприємними і травмуючими образами. Живопис є відображенням навколишньої дійсності в свідомості людини, вираженням реалістичних установок, має лікувальний вплив на особистість дітей [67 с. 65].

Вправа 1.

«Мій портрет»

Ведучий пропонує дітям намалювати свій портрет. Дітям надаються великий набір різнокольорових олівців і лист паперу. Після того, як діти впорались із завданням, ведучий просить кожного показати свій малюнок і розповісти про себе.

Вправа 2.

«Конкурс художників»

Ведучий заздалегідь готує чорно-білі малюнки якогось казкового агресивного персонажа. Дітям пропонується пограти у художників, які

зможуть зробити цей малюнок добрим. Всім дітям даються заздалегідь приготовлені малюнки, до яких вони малюють «добрі деталі»: пухнастий хвіст, яскравий капелюшок, гарні іграшки тощо.

При цьому можна влаштувати конкурс — чий персонаж виглядає добрішим за всіх?

Вправа 3.

"Портрет мого гарного Я"

Мета: сприяти усвідомленню дітьми своїх позитивних якостей.

Для кожної дитини заздалегідь готується аркуш паперу, оформлений як рамка для. Дитина бере цей аркуш і з допомогою дорослого записує у ньому свої позитивні якості. Після заняття він забирає цей лист із собою, щоб показати його мамі.

Блок 4. Пісочна терапія.

Ненаправлена (недирективна) пісочна терапія проводиться у формі вільної гри дітей, що сприяє більшому самовираженню, емоційній стійкості та саморегуляції. Дати дітям набір різних предметів: персонажів, тварин, частин будівель, будинків, машин, дерев, нематеріальних матеріалів (плоскі та відкриті ящики, заповнені піском). З цих матеріалів дитина побудувала свій світ. «Світ» створює дитина відповідно до її віку та особистісних особливостей. Потім психолог обговорює процес і кінцеві результати своєї роботи з дитиною [42 с. 14].

Під час гри діти показали своє емоційне ставлення до людей і речей. Ця гра має певну діагностичну цінність, крім того, під час гри діти будуть вирішувати власні психологічні конфлікти.

Ненаправлена пісочна терапія одночасно вирішує три основні завдання:

1. Сприяти розвитку самовираження дітей;
2. Зняти наявний у дитини емоційний дискомфорт;
3. Сформувати процес саморегуляції.

Вправа 1.

«Моє місто».

Психолог просить дітей побудувати місто з піску, яким би вони хотіли його бачити. Ви можете створити дивовижну країну, вигадати її ім'я.

Ви повинні розповісти історії, які трапляються з мешканцями цієї країни. Мешканцям країни потрібно дати імена. Вправа на розвиток уяви, усунення емоційне навантаження.

Вправа 2.

Гра “Незвичайні сліди”

Мета: розвиток тактильної чутливості.

«Ось іде ведмідь» - дитина сильно тисне на пісок кулачками і долонями.

«Заячий хоп» - кінчики пальців дитини вдаряються об поверхню піску і рухаються в різні боки.

«Повзуть змійки» – дитина з розслабленими/напруженими пальцями робить поверхню піску хвилястою (у різні боки).

«Біжать жучки-павучки» – дитина рухає всіма пальчиками, імітуючи рух комахи (можна повністю занурити руки в пісок і руки зустрічаються під піском - «Ласкаво просимо жуку»).

Блок 5. Казкотерапія.

Казкотерапія — це «лікування казкою», один із найдоступніших і водночас ефективних методів коригування поведінки та свідомості дитини. У казкотерапії використовуються терапевтичні казки - історії, що розповідають про проблеми та переживання, з якими стикається дитина. Завдяки казкотерапії у дитини формується творче ставлення до життя, вона допомагає побачити різноманітність способів досягнення мети, розвиває приховані здібності до вирішення життєвих завдань, з'являється впевненість у своїх силах, розвивається самооцінка та самоконтроль [27 с. 376].

«Три подвиги одного хлопчика»

Мета: сформувані у дітей здатність використовувати агресивні дії в соціально бажаних цілях.

Вправу можна виконувати індивідуально або в групі, в якій одна дитина на якийсь час стає основною дійовою особою, а інші спостерігають за тим, що відбувається.

Ведучий розповідає історію про хлопчика, який часто бився. Якось він зустрівся на вулиці з незнайомим йому хлопчиком і побив його. Але виявилось, що то був не просто хлопчик, а чарівник. Чарівник розгнівався на хлопчика і закинув його на фантастичну планету. А вибратися він звідти додому зможе лише тоді, коли здійснить три подвиги, дуже важкі та небезпечні. Далі діти разом з ведучим вигадують і розігрують ці подвиги, наприклад, як хлопчик позбавив місто величезного злого дракона або врятував маленьку дівчинку від нещадного бандита. Інші діти при цьому відіграють супутні ролі, наприклад, ролі дракона, замку, в якому він жив, дерев у дрімучому лісі дорогою до замку тощо. Кожен подвиг може розіграватись на окремому занятті.

«Казка про маленьку принцесу» представлена в Додатку Г. Казка зачитується психологом і потім обговорюється з дітьми, що вони відчули під час читання, які емоції визвала ця казка.

3.2. Повторна діагностика дітей із розлучених сімей після проведення корекційної програми.

Після проведення усіх корекційних вправ, нами були проведені повторні тести на тривожність Р.Темпл, В.Амен, М.Доркі та тест на самооцінку «Сходишки» В.Г. Щур, для того, щоб перевірити наскільки ефективна була проведена робота на поліпшення емоційного та психологічного стану дітей з розлучених сімей. Результати за цими методиками, дослідження самооцінки та рівня тривожності, ми відобразили в Таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Повторні результати дослідження самооцінки та рівня тривожності дітей з неповних сімей.

Самооцінка			Рівень тривожності		
Завищена	Адекватна	Занижена	Високий	Середній	Низький
13,33%	66,67%	20%	20%	46,67%	33,33%

Після проведення повторного дослідження рівня самооцінки дітей з розлучених сімей, ми можемо порівняти результати до і після проведення корекційних вправ, та побачити, що відсоток дітей із завищеною самооцінкою залишився без змін, дітей із адекватною самооцінкою збільшився на 20%, із заниженою самооцінкою також залишився без змін. Результати представлені в Таблиці 3.2 та Рис. 3.1.

Таблиця 3.2

Порівняльний аналіз результатів дослідження самооцінки дітей за методикою «Сходінки».

Тип самооцінки	Діти з розлучених сімей до корекції	Діти з розлучених сімей після корекції
Завищений	13,33%	13,33%
Адекватний	46,67%	66,67%
Занижений	40%	20%

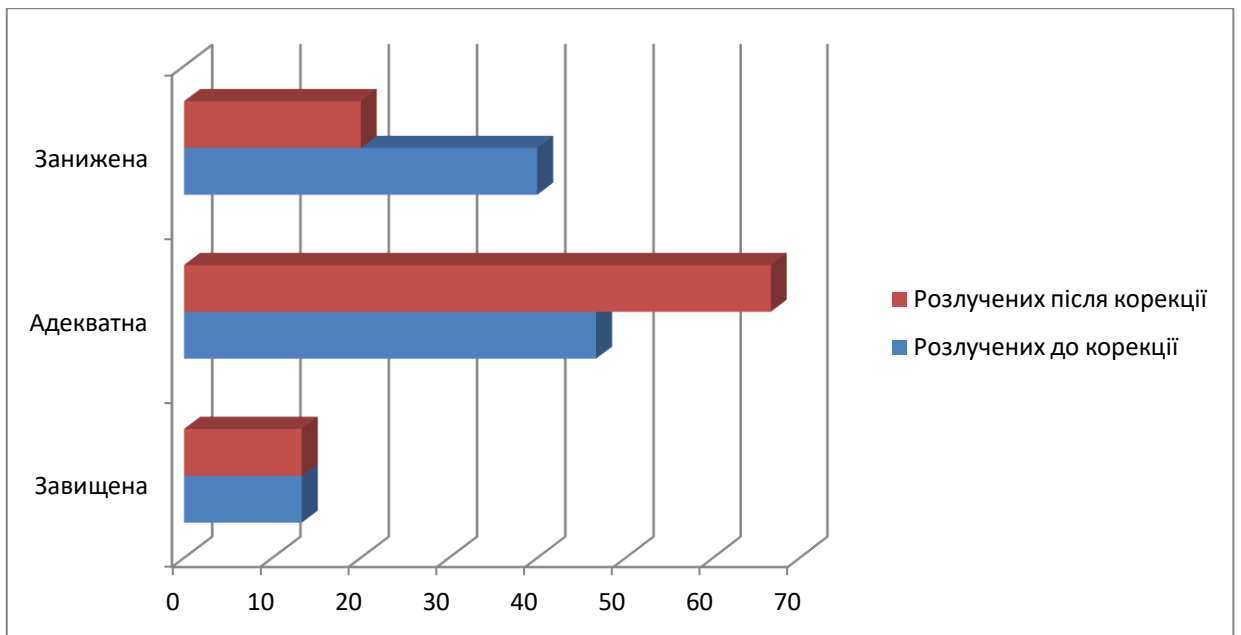

Рис.3.1 Порівняльний аналіз результатів дослідження самооцінки дітей за методикою «Сходінки».

Також нами були проведені повторно тести на тривожність Р.Темпл, В.Амен, М.Доркі. Після проведення повторного аналізу тривожності дітей з розлучених сімей, ми можемо зробити висновок, що рівень тривожності у дітей значно зменшився. Результати порівняльного аналізу представлені в Таблиці 3.3 та Рис. 3.2.

Таблиця 3.3.

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня тривожності дітей із розлучених сімей.

Рівень тривожності	Діти з розлучених сімей до корекції	Діти з розлучених сімей після корекції
Високий	46,67%	20%
Середній	33,33%	46,67%
Низький	20%	33,33%

Відсоток дітей із високим рівнем тривожності зменшився на 26,67%, із середнім рівнем збільшився на 13,34%, із низьким рівнем тривожності відсоток збільшився на 13,33%.

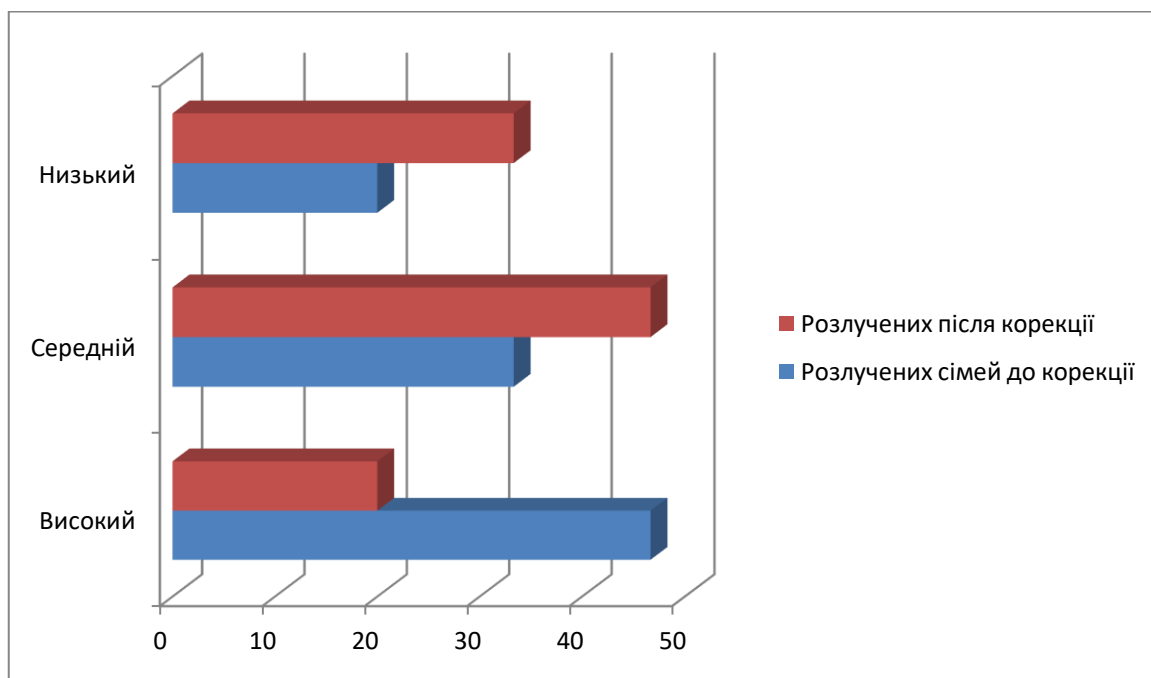

Рис. 3.2. Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня тривожності дітей із розлучених сімей.

Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать про ефективність розробленої і реалізованої психокорекційної програми, яка була направлена на: створення атмосфери довіри та психологічного комфорту в класі; корекцію агресії та гніву; позбавлення від тривоги, страху бути покинутим, емоційної напруги; підвищення самооцінки та впевненості в собі.

Для підтвердження ефективності програми нами був застосований метод математичної статистики Карла Пірсона – « χ^2 - критерій Пірсона» (Таблиця 3.4).

Критерій згоди Пірсона або критерій згоди (хі-квадрат) — непараметричний метод, який дозволяє оцінити значущість відмінностей між фактичною (виявленою в результаті дослідження) кількістю наслідків, або якісних характеристик вибірки, що потрапляють у кожну категорію, та теоретичною кількістю, яку можна очікувати в досліджуваних групах при

справедливості нульової гіпотези. Висловлюючись простіше, метод дозволяє оцінити статистичну значущість відмінностей двох чи кількох відносних показників (частот, часток).

Таблиця 3.4

Метод математичної статистики Карла Пірсона - « χ^2 - критерій
Пірсона»

N	Емпирическая частота	Теоретическая частота	$(f_{\text{Э}} - f_{\text{T}})$	$(f_{\text{Э}} - f_{\text{T}})^2$	$(f_{\text{Э}} - f_{\text{T}})^2 / f_{\text{T}}$
1	46.67	33.34	13.33	177.69	5.33
2	33.33	40	6.67	44.49	1.112
3	20	26.67	-6.67	44.49	1.668
4	13.33	13.33	0	0	0
5	46.67	56.67	-10	100	1.765
6	40	30	10	100	3.333
7	20	33.34	-13.34	177.96	5.338
8	46.67	40	6.67	44.49	1.112
9	33.33	26.67	6.66	44.36	1.663
10	13.33	13.33	0	0	0
11	66.67	56.67	10	100	1.765
12	20	30	-10	100	3.333
Суммы	400	400.02	-	-	26.419

Результат: $\chi^2_{\text{Емп}} = 26.419$

Критичні значення χ^2 при $v=2$

	p	
	0.05	0.01
	11.07	15.086

Відмінності між двома розподілами можуть вважатися достовірними, якщо $\chi^2_{\text{Емп}}$ досягає або перевищує $\chi^2_{0.05}$, і тим більш достовірним, якщо $\chi^2_{\text{Емп}}$ досягає або перевищує $\chi^2_{0.01}$.

Відповідь: $\chi^2_{\text{Емп}}$ одно критичного значення або перевищує його, розбіжності між розподілами статистично достовірні (гіпотеза H_1).

Разом з тим, з дітьми, у яких рівень самооцінки та рівень тривожності ще, як і раніше, не відповідають нормативному повинна бути продовжена психокорекційна робота. З цією метою були розроблені рекомендації педагогу-психологу, класному керівнику і батькам кожної дитини, спрямовані на подальшу корекцію психологічного стану дитини в ситуації розлучення батьків.

3.3 Рекомендації щодо стабілізації емоційного стану дитини у ситуації розлучення батьків.

Рекомендації батькам: як знизити негативні наслідки розлучення для дитини:

1. Дитині потрібно чесно сказати, що батьки розлучаються. Оптимально, якщо про розлучення дитині повідомляють обоє батьків. Це можливо, якщо чоловік і жінка можуть шанобливо спілкуватися один з одним і зі своєю дитиною. Якщо відносини між подружжям напружені, краще повідомляти про майбутнє розлучення одному з батьків. Обман на приклад пояснення «тато поїхав на Північний полюс» та інших фантазій поступово відкриються, і це підірве довіру дитини до своїх близьких.

2. Важливо, щоб дитині ясно і зрозуміло, відповідно до її віку та інтелекту, пояснили, що таке розлучення батьків. Оскільки для дитини будь-якого віку розлучення батьків є трагедією і крахом світу, йому потрібно розповісти, як тепер буде виглядати цей світ. Пояснюючи все це дитині зрозумілою для нього мовою, ми тим самим допомагаємо відновленню його світу. Батьки повинні сказати дитині, з ким із них він буде жити, з ким із рідних (батько, мати, бабусі, дідусі та ін.) І як він зможе спілкуватися. Оптимальний варіант - ясні і зрозумілі дитині відповіді на всі питання, які з'являються у нього. Причому, якщо батько, а ще краще - обидва батьки спокійно пояснюють все це дитині, у нього з'являється відчуття, що розлучення - це не смертельно і він зможе зберегти любов своїх батьків. Починаючи з підліткового віку дитина може бути поставлена перед вибором: з ким із батьків він хоче жити. В цьому випадку рекомендується психологічне консультування, щоб знизити емоційну напругу, почуття провини в дитини, опрацювати з ним цей конфлікт і допомогти прийняти зважене рішення.

3. Як показують дослідження і практика консультування, діти, особливо молодшого шкільного віку, беруть на себе провину за розлучення батьків. Їм здається, що батьки розлучаються через те, що вони погано себе вели або зробили щось не так. Дитині потрібно ясно і дохідливо пояснити, що розлучення - рішення самих батьків і дитина ні в чому не винна.

4. Дитині, особливо молодшого шкільного віку, треба багато разів повторювати, що батьки розлучаються один з одним, а не з ним. Для нього і тато, і мама залишаються батьками назавжди. І вони завжди будуть його любити. Зустрічаються випадки, коли один з батьків після розлучення залишає родину і не хоче спілкуватися зі своєю дитиною. Що в такому випадку потрібно сказати? Тільки правду, але словами, які не травмують його. Це може бути таке пояснення: «тато зараз не спілкується з тобою, але в глибині душі він по-своєму любить тебе».

5. Саму розмову про розлучення бажано проводити з дитиною у вільний від школи день, краще в п'ятницю або суботу, щоб дитина прийшла до тяти від потрясіння і змогла більш спокійно вести себе з однолітками і вчителями. Соціальний статус при розлученні змінюється не тільки у батьків, а й у дитини. І дитина це відчуває і турбується, що ж буде, коли «всі дізнаються». Батьки відповідають і на це питання. Дитині важливо дати зрозуміти, що це сумно, але нічого соромного тут немає. Краще, якщо ця розмова проходить вранці або вдень, щоб до нічного часу дитина змогла звикнути до цього і потім висловити і переробити свої почуття в сновидіннях.

Батьки, що знаходяться в стані стресу, депресії, відчаю, роздратування, часто не усвідомлено допускають серйозні помилки при взаємодії зі своїми дітьми. Можна виділити наступні поширені помилки батьків.

Поширені помилки батьків у взаєминах з дітьми після розлучення:

1) Бажання перекласти провину на партнера і залучити дитину на свою сторону. Напруження і душевний біль батьків викликає у них бажання покарати свого чоловіка, звинувативши його в розлученні, і отримати підтримку у дитини. Батьки не усвідомлюють, що, таким чином частково знімаючи напругу з себе, вони перекладають її на свою дитину, посилюючи її душевний дискомфорт.

2) Критика і образи партнера в розмові з дитиною. З точки зору психологічних механізмів розвитку особистості дитина ідентифікує себе з обома батьками, значить вона вважає себе частиною і батька, і матері. Тому коли один з батьків ображає іншого - він тим самим «потрапляє» в свою дитину і боляче ранить її. Так батьки ще більше посилюють негативний вплив розлучення на психічне здоров'я дитини.

3) Бажання батьків розділити свої негативні переживання з дитиною. Наприклад, бажаючи розділити свою гіркоту і розпач, мати може сказати дитині: «Він нас кинув! Ми йому більше не потрібні!». Таким чином мати об'єднує себе з дитиною, і їй стає легше: чоловік не тільки її кинув, він кинув

всіх, навіть своє дитя. Але для відновлення внутрішнього світу дитини йому якраз важливо чути протилежне, що батьки розлучаються один з одним, а не з ним. Дитина може зрозуміти слова близької людини буквально. Усвідомлення, що батько його кинув за непотрібністю, надзвичайно травмує незрілу психіку дитини і, як правило, позначається надалі на її сімейному житті. У дитини може виникнути недовіра до протилежної статі і до сімейного життя взагалі.

4) Зрив свого емоційного напруження на дитину. Часто батько, який живе разом з дитиною, перебуває в стані стресу через розлучення і численні обов'язки, виконувати їх тепер доводиться йому одного. Бажаючи зняти цю напругу, батьки «вентиллюють» його в процесі виховання дитини, чіпляючись до нього, ображаючи і принижуючи його гідність. Тому батькам, що знаходиться в стані стресу, важливо отримати підтримку і допомогу близьких, друзів, рідних. Можливо звернення за консультацією до психолога або психотерапевта.

5) Звинувачення дитини в схожості на свого колишнього чоловіка, тещі, свекрухи або інших «колишніх» родичів. Дитина відчуває себе частиною своїх рідних, тому відчуває душевний біль за близьку людину.

6) Перешкоди зустрічам з батьком або матір'ю, який не живе з дитиною, його зустрічам з колишнім чоловіком або дружиною. Часто таке бажання батьки, наприклад мати, пояснює «поганим» впливом батька на дитину. Каже, що після цих зустрічей дитина стає більш нервовим, засмученим. Зрозуміло, що з батьком, який має психічні відхилення, що знаходиться в стані алкогольного сп'яніння або застосовує насильство по відношенню до дитини, не варто на даному етапі спілкуватися з дитиною. Якщо ж це адекватна, психічно здорова людина, то дитина потребує спілкування з ним. Для повноцінного розвитку дітей, для їх душевного комфорту необхідні регулярні зустрічі з обома батьками.

7) Питання дитини про нову сім'ю колишнього чоловіка або дружини, після того як він побував у них в гостях. Дитині важливі обоє батьків, його

бентежать такі розпитування, оскільки він, відповідаючи на них, відчуває себе зрадником одного з батьків.

8) Бажання батька грати одночасно обидві ролі «батька» і «матері» може негативно позначитися на відносинах в сім'ї і самопочутті дитини. Мати зазвичай підтримує дитину, захищає її, піклується про неї. Батько, як правило, більше оцінює і направляє дитину на досягнення, на особистісний і фізичний розвиток. Коли один з батьків намагається грати обидві ролі, дитина може відчути, що у нього немає жодного з батьків. Тому дитині необхідно зустрічатися і спілкуватися з обома батьками, йому потрібні мати і батько.

9) Заклучення «шлюбу» з дитиною, або психологічний інцест. Це явище не має відношення до сексуальної сфери. Психологічний інцест виявляється в тому, що батьки використовують любов до дітей як заміну любові до чоловіка або дружини. Так батько, який пережив розлучення, не готовий вибудовувати нові партнерські відносини через існуючу травму, компенсує ці відносини всепоглинаючою любов'ю і емоційною прихильністю до дитини. Переживаючи душевний біль, розчарування, страх, відчай, будучи не в змозі нести всю тяжкість цих переживань в поодинці, батько закликає в союзники дитини. Батько шукає в ньому підтримку і допомогу для себе, ділячись з ним своїми почуттями, обговорюючи ситуацію, сімейні справи. Зовні все виглядає природно: що страждає батько і дитина стають ще ближчими людьми, їх емоційний зв'язок зміцнюється. Мало хто замислюється, що такий зв'язок викликає змішання сімейних ролей, порушує систему життєвих цінностей дитини, гальмує розвиток його особистості. Поняття психологічного інцесту означає, що дитина змінює свою природну дитячу роль в сім'ї на роль дорослого. Психологічно він стає чоловіком або дружиною свого реального батька, а часом і батьком свого реального батька. У такої дитини часто відсутні друзі, він весь час проводить з матір'ю або батьком. Батько при цьому говорить: «Нам ніхто не потрібен, ми краще за всіх розуміємо і любимо один одного!» Дитина і його мати або дитина і його

батько утворюють замкнену самодостатню систему. Як вже говорилося, психологічний інцест не пов'язаний із сексуальними стосунками, але часто такі батьки сплять в одному ліжку з дорослою дитиною, що символічно відображає їх ролі «чоловіка» і «дружини». По механізму соціального навчання модель «психологічного інцесту» дорослі діти можуть переносити в своє доросле життя.

Як правило, найбільш болючим є розпад сімейної системи для дітей, оскільки для них розлучення батьків - трагічна подія, порівняно з втратою близької людини. Якщо колишнє подружжя відчувають один до одного амбівалентні почуття, то дитина любить і батька, і матір, і їх розрив сприймає як катастрофу свого світу. Дослідники відзначають різні негативні наслідки розлучення для психічного здоров'я дитини, для якого немає і не може бути розлучення ні з батьком, ні з матір'ю.

Соціальна та психологічна допомога в школах включає в себе:

- вивчення умов соціального розвитку дітей;
- активне включення дитини у взаємини з соціальним середовищем;
- вирішення виникаючих проблем спільно з батьками;
- організація соціально - профілактичного простору в навчальному закладі;
- надання соціальної та психологічної допомоги дітям, які можуть мати проблеми в процесі соціалізації;
- приєднання фахівців у роботах з дитиною та сім'єю;
- організація взаємодії всіх соціальних інститутів, які функціонують у соціальному середовищі дитини.

Діяльність соціального педагога передбачає взаємодії з дітьми, у процесі соціалізації різних проблем. Спілкування з такими дітьми в особливому такті та професіоналізмі.

В основі соціальної підтримки дітей лежить такий принцип:

- принцип взаємодії - співпраця та допомога працівників школи та соціальних інститутів того місця, де вирішуються проблеми дитини;

- принцип індивідуального та особистісно-орієнтованого підходу, заснованого на гуманному ставленні до особистості, повазі прав учня, педагога і батьків, створення умов для саморозвитку і соціалізації особистості;

- принцип позитивного сприйняття, толерантності особистості, заснованого на прийнятті дитини і дорослого такими, якими вони є, і спираючись на позитивні якості, формувати інші, більш значущі властивості особистості;

- принцип конфіденційності, який ґрунтується на впевненості, довірі, безпеці професійного персоналу.

Для ефективності соціальної допомоги дітям, які пережили розлучення батьків, соціальний педагог взаємодіє з учасниками освітнього процесу: науковцями, батьками, педагогічним колективом шкіл та зовнішніми соціальними інститутами. Взаємодія соціального педагога з дитиною пов'язана через такі форми:

- бесіда;
- консультації;
- заняття у групі.

Діти, які пережили розлуку батьків, вимагатимуть від них особливого професійного таланту, такі діти часто проходять важку адаптацію у своєму навколишньому світі (формування здорового способу життя, правила етикету та культура поведінки). Форми ведення занять: дискусії, соціальні та психологічні тренінги, творчі майстер - класи. У зміст занять включаються елементи з вироблення у дітей побутових навичок.

У вихованні дітей, сім'я не може бути замінена якимось іншим соціальним інститутом, і дуже важливою є взаємодія батьків і вчителів.

Соціальний педагог стикається з помилками в сімейному вихованні, працює з різними категоріями сімей та сім'ями, які переживають різні періоди розвитку. Передбачає два напрямки роботи:

- корекційно - профілактичний (індивідуальна робота з дитиною, батьками);

- інформаційно-просвітницький (передбачає педагогічну освіту батьків для додаткового проведення тематичних виїзних та класних батьківських зборах).

У процесі реабілітації дітей в зв'язку з кризовою ситуацією розлучення батьків можуть застосовуватися найрізноманітніші методи і техніки, адекватні віку і рівню психічного розвитку маленької дитини. У розпорядженні психолога є методи арт-терапії, казкотерапії, ігрової терапії, символдрами і ін. Дитяче горе досить часто буває неочевидним, протікає приховано, а дитина виявляється не в змозі чітко повідомити дорослим, що він теж дуже страждає, тільки по-своєму. Тоді способи непрямого вираження і опрацювання горя стають найбільш ефективним, а іноді і єдино прийнятним варіантом психологічної допомоги травмованої дитини.

Отже, слід говорити про необхідність інтеграційного підходу до психологічної допомоги дорослим і дітям в ситуації розлучення і використання самих різних форм і методів психологічного консультування осіб, які пережили кризову ситуацію.

Висновки до третього розділу

Після використання діагностичних методик – тест «Кінетичний малюнок сім'ї», тест на тривожність Р.Темпл, В.Амен, М.Доркі та тест на самооцінку «Сходінки», в результаті ми побачили, що діти з розлучених сімей мають значно виражену емоційну тривожність, невпевненість в собі, відсутність твердої опори, безпеки. Таким чином, ми прийшли до висновку про те, що діти з розлучених сімей можуть зазнавати труднощів в адаптації та соціалізації.

Ми провели з дітьми корекційні програми, спрямовані на допомогу дитині для покращення психологічного та емоційного стану в ситуації розлучення батьків.

Мета програми: поліпшення емоційного, фізичного і психічного стану дитини, які перебувають в переживанні ситуації розлучення, за рахунок зняття психічної напруги, а також виявлення творчого потенціалу для самовираження і зняття стресового стану.

Основні завдання програми:

1. Знайомство зі спектром емоцій, силою їх вираження, формуванням здатності усвідомлювати, адекватно виражати і приймати різні емоції, як позитивні, так і негативні (емоції, викликані розлученням батьків).
2. Створення атмосфери довіри та психологічного комфорту в класі.
3. Корекція агресії та гніву.
4. Навчання дітей методам саморегуляції (позбавлення від тривоги, страху бути покинутим, емоційної напруги).
5. Підвищення самооцінки та впевненості в собі.

Використовувані такі види психокорекції та психотерапії: корекційні вправи, психогімнастика, казкотерапія, пісочна терапія, арт-терапія.

Після проведення усіх корекційних вправ, нами були проведені повторні тести на тривожність Р.Темпл, В.Амен, М.Доркі та тест на самооцінку «Сходи» В.Г. Щур, для того, щоб перевірити наскільки ефективна була проведена робота на поліпшення емоційного та психологічного стану дітей з розлучених сімей.

Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать про ефективність розробленої і реалізованої психокорекційної програми. Для підтвердження ефективності програми нами був застосований метод математичної статистики Карла Пірсона – « χ^2 - критерій Пірсона».

Разом з тим, з дітьми, у яких рівень самооцінки та рівень тривожності ще, як і раніше, не відповідають нормативному повинна бути продовжена психокорекційна робота. З цією метою були розроблені рекомендації педагогу-психологу, класному керівнику і батькам кожної дитини, спрямовані на подальшу корекцію психологічного стану дитини в ситуації розлучення батьків.

Діти, які пережили розлуку батьків, вимагатимуть від них особливого професійного таланту, такі діти часто проходять важку адаптацію у своєму навколишньому світі (формування здорового способу життя, правила етикету та культура поведінки).

У процесі реабілітації дітей в зв'язку з кризовою ситуацією розлучення батьків можуть застосовуватися найрізноманітніші методи і техніки, адекватні віку і рівню психічного розвитку маленької дитини. У розпорядженні психолога є методи арт-терапії, казкотерапії, ігрової терапії, символдрами і ін. Дитяче горе досить часто буває неочевидним, протікає приховано, а дитина виявляється не в змозі чітко повідомити дорослим, що він теж дуже страждає, тільки по-своєму. Тоді способи непрямого вираження і опрацювання горя стають найбільш ефективним, а іноді і єдино прийнятним варіантом психологічної допомоги травмованій дитини.

ВИСНОВКИ

Опрацювання й узагальнення отриманих у ході дослідження даних дозволили сформулювати висновки нашого наукового доробку.

1. Вплив батьків на формування почуттів та емоцій у дітей. Емоційний розвиток дитини так само важливий, як і фізичний, розумовий, моральний, соціальний і мовний, і вимагає від дорослих не менше чуйності і підтримки. Поведінка дорослих та взаємовідносини у сім'ї можуть як прискорити, так і загальмувати емоційний розвиток дитини. Необхідно розуміти, що сімейна атмосфера є вирішальним чинником становлення особистості дитини, а також, що подальший розвиток дитини, ставлення до себе, до своєї сім'ї і до оточуючих людей багато в чому залежить від ставлення до дитини батьків та інших членів сім'ї, від задоволення його психічних потреб.

2. Роль сім'ї у вихованні дитини. Для кожної людини сім'я - це перше соціальне середовище, до якого вона увійшла, і це істотно впливає на її подальше існування. Усі фактори, які впливають на дитину в цьому середовищі, стають важливими елементами в майбутньому і не можуть бути компенсовані за рахунок середовища, яке впливатиме на особистість дитини протягом усього життя. Дитина вступає в сім'ю як нова сутність без будь-яких навичок і основна родинна місія полягає у наданні всього досвіду навчання, який сприятиме кращому розвитку

Одна з серйозних проблем, викликана відсутністю одного з батьків під час процесу виховання - це втрачена можливість досягти сексуальної ідентичності шляхом ідентифікації з батьком тієї ж статі та диференціація від батьків з протилежною статтю. "Дитина потребує обох батьків, особливо через те, що відмінності між статями, психічне самолюбство чоловіка і жінки, які доповнюють одна одну як дві половини, що утворюють одну цілу одиницю. Дитині, яка є, з будь-якої причини, вихована тільки батьком чи матір'ю, буквально не вистачає другої половини. І це може вплинути як на життя в цілому, так і на особисте життя.

3. Основні причини розлучень у сучасному суспільстві. Актуальність проблеми розлучень в сучасному суспільстві обумовлена головним чином зростанням їх кількості не тільки в нашій країні, а й за кордоном.

Слід виділити найпоширеніші причини розлучень, які в більшості випадків називаються подружжям, яке розлучається:

1. Втрата любові, взаємоповаги і довіри.
2. Подружня зрада, яка зазіхає на любов як основу шлюбу, руйнуючи цілісність сім'ї.
3. Втручання родичів у сімейне життя.
4. Алкоголізм, а також непомірне вживання спиртних напоїв.
5. Домагання чоловіка на одноосібне лідерство, що несе за собою порушення норм сімейної рівноправності.
6. Несправедливий розподіл домашніх обов'язків, перевантаження жінок через труднощі щодо суміщення робочих і сімейних обов'язків.

У неповних сім'ях створюють специфічну систему відносин між матір'ю і дитиною, а також нерідко формують зразки поведінки, які представляють альтернативні норми і цінності, на яких базується інститут шлюбу. Розлучення важко позначається також на моральному стані дітей.

4. Психологічні проблеми дітей після розлучення батьків. Процес розлучення та його наслідки для дітей можуть бути стресовими. Вирішення цих проблем може мати свої наслідки, зокрема фізичні проблеми. Діти, які пережили розлучення, мають високу сприйнятливність до хвороби, що може бути пов'язано з багатьма факторами, включаючи їх труднощі зі сном. Крім того, можуть з'являтися ознаки депресії, що посилює ці відчуття втрати самопочуття та погіршення ознак здоров'я.

Розлучення батьків можна назвати одним з найсильніших емоційних потрясінь для дитини незалежно від того, в якому віці вона знаходиться: і новонароджена дитина і вже сформована особистість реагують на цю подію приблизно однаково - нерозумінням, страхом перед майбутнім, страхом

втратити важливу опору в житті. У той же час, є певні відмінності в тому, як впливає розставання батьків на дітей певних вікових категорій.

У практичній частині дослідження після використання діагностичних методик, в результаті ми побачили, що діти з розлучених сімей мають значно виражену емоційну тривожність, невпевненість в собі, відсутність твердої опори, безпеки. Таким чином, ми прийшли до висновку про те, що діти з розлучених сімей можуть зазнавати труднощів в адаптації та соціалізації. Допомогти подолати виникаючі труднощі може соціальний педагог та психолог. Особливостями роботи соціального педагога по адаптації дітей молодшого шкільного віку з розлучених сімей є організація індивідуальної роботи, як з сім'єю, так і з дитиною, яка виражається в створенні умов для їх успішної соціальної адаптації та покращенню психологічного стану дитини.

Ми запропонували та провели ряд корекційних програм з дітьми в кількості 20 дітей – у яких була виявлена висока тривожність, низька самооцінка та емоційні проблеми з батьками або в родині, для покращення емоційного стану в ситуації розлучення батьків.

Мета програми: поліпшення емоційного, фізичного і психічного стану дитини, які перебувають в переживанні ситуації розлучення, за рахунок зняття психічної напруги, а також виявлення творчого потенціалу для самовираження і зняття стресового стану. Програма має три основних напрямки: робота з дітьми, з батьками і педагогами.

Також ми використовували такі види психокорекції та психотерапії: корекційні вправи; психогімнастика; казкотерапія; пісочна терапія; арттерапія.

Для ефективності соціальної допомоги дітям, які пережили розлучення батьків, соціальний педагог взаємодіє з учасниками освітнього процесу: науковцями, батьками, педагогічним колективом шкіл та зовнішніми соціальними інститутами міста. Взаємодія соціального педагога з дитиною пов'язана через такі форми: бесіда; консультації; заняття у групі.

Основною гіпотезою нашого дослідження виступало припущення, що розлучення батьків негативно впливає на емоційний стан дітей. Таким чином, можна зробити висновок про те, що мета досягнута, гіпотеза доведена.

У перспективі ми б хотіли детальніше розглянути і дослідити гендерний аспект дітей в ситуації розлучення батьків. Як розлучення батьків впливає на дівчаток та хлопчиків – на кого розлучення впливає більшою або меншою мірою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беляєва О. Поговоримо про дитя після розлучення батьків. *Психолог*, 2016. № 14. С. 16-19.
2. Бондарчук О.Й. Психологія сім'ї. Харків : Вид-во НУА, 2016. 386 с.
3. Бичковська, Г. Агресивна дитина : запобігання та обмеження проявів. Г. Бичковська. *Психолог*, 2018. № 5-6. С. 32-34.
4. Войтко В. І. Етика сімейних відносин. Київ : Політвидав. України, 2016. 70 с.
5. Волкова А. Н., Трапезнікова Т. М. Методичні проблеми діагностики сімейних відносин. *Питання психології*. 2015. № 5. С. 110-116.
6. Гармаш, І. Терапія казками. І. Гармаш. Київ. : ВГ"Шкільний світ", 2018. 112 с.
7. Головнева І. В. Психологія сімейних відносин [навч. посіб. для студ.] Харків : Вид-во НУА, 2016. 76 с.
8. Горецька О.В. Психологія сім'ї : навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» Бердянськ : Ткачук О.В., 2015. 156 с.
9. Двіжона О.В. Дистантна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка. О. В. Двіжона, *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2017. Вип. 12. Ч.1. С. 116-120.
10. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія, вид-во: *Центр навчальної літератури (ЦУЛ)*. 2020. 145 с.
11. Журавель А.В. Детермінанти формування міжособистісної взаємодії у групах молодших школярів. *Збірник доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Психологія в сучасному світі*. Харків : НАУ ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», 2020. С. 18–20.
12. Капська А.Й. Соціальна педагогіка. Київ. 2015. С. 190-196.

13. Каськов І., Хуртенко О. Психологічний феномен тривожних переживань молодших школярів із неповної сім'ї. *Вісник Національного університету оборони України* 3 (53). 2019. С. 77 – 83.

14. Карпова Д.Є. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2016. Випуск 4. С. 41–45.

15. Ковальчук Л.М. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї . Л.Ковальчук, В.Костів, О.Максимович. *Обрії*, 2017. №1. С. 18-25.

16. Котлова Л.О., Саух І.Д. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки», 2019. Випуск 1. С. 223–228.

17. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: Навч. пос. Част. II. Тернопіль, 2015. 696 с.

18. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. Т.В.Кравченко. Київ : Фенікс, 2018. 416 с.

19. Крюкова Т. Л., Сапоровська М. В., Куфтяк Є. В.. Психологія сім'ї: життєві труднощі і співволодіння з ними, 2015. 396 с.

20. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: Монографія. Київ.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. 354 с.

21. Лисенко Л.М. Психологічні чинники задоволеності стосунками в подружніх парах. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 73–77.

22. Мазяр О.В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41.

23. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи із проблемними сім'ями : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 463 с.

24. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2015. 304 с.

25. Малихіна М.С. Мама і тато більше не разом. Як допомогти дітям пережити розлучення батьків. Харків: Вид. група *Основа*, 2021. 127 с.
26. Маман С. Як пережити розлучення батьків. Соломія М. *Українське слово*. № 19. 2016. 391с.
27. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник. Л. М. Маценко; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: Компринт, 2015. 376 с.
28. Мушкевич М.І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 456 с.
29. Овод Ю.В., Венцеславська Т.І. Практичні рекомендації розлученим людям щодо запобігання та подолання сімейної кризи «повторний шлюб». Вид.: *Габітус*, Випуск 21. 2021. С. 262 – 267.
30. Пірожено Т.О., Ладивір С.О., Карасьова К.В. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : методичні рекомендації ; за ред. Т.О.Піроженко. – К.– Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2014. 120 с.
31. Питлюк-Смеречинська О. Д. Особливості формування емоційної культури дитини під впливом сімейного середовища. *Освіта регіону*. №5. 2015. К.: Університет «Україна». С. 131–134.
32. Помиткіна Л.В. Психодинамічна не конгруентність особистості: діагностика, корекція та консультування: Монографія. Київ: Книжкове видавництво НАУ, 2017. 180 с.
33. Посисоєв, М. М. Основи психології сім'ї та сімейного консультування. М.М. Посисоєв. - Маріуполь, 2018. 598 с.
34. Пустовалов І.В. Психологічні особливості осмисленості життя дітей підліткового віку в сім'ях повторного шлюбу. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 29, 2015. 345 с.
35. Рогальська І.О., Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : методичний посібник. Вінниця : ФОП, 2016. 234 с.
36. Роденко, О. Адаптація та дезадаптація : соціальна адаптація дитини в шкільному просторі. О. Роденко, *Психолог*. 2018. № 3-4. С. 68 - 75.

37. Роджерс К. Психологія подружніх відносин. Можливі альтернативи / Пер. з англ. В. Гаврилова. - Київ. 2016. 288 с. (Серія «Психологія для всіх»).
38. Романовська Д. Д. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник . Упор. : О.В. Ілащук. Чернівці: Технодрук, 2017. 133 с.
39. Руденко І. М. Теоретичне обґрунтування та процесуальні аспекти психокорекційної програми надання психологічної допомоги дітям, які пережили розлучення батьків. Ілона Руденко. *Вісник Інституту розвитку дитини*, 2016. № 12. С. 22-25.
40. Руденко І.М. Роль батьків у психосоціальному розвитку дитини до розлучення. І.М.Руденко, *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*: [зб. наук. праць, ред. С.Д.Максименко]. Київ: Міленіум, 2016. 79 с.
41. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія. Київ, 2016. 265 с.
42. Сіданіч І.Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі : автореф. канд. пед. наук : 13.00.07 теорія і методика виховання Ірина Леонідівна Сіданіч. Київ, 2016. 14 с.
43. Смехов В.А. Досвід психологічної діагностики і корекції конфліктного спілкування в сім'ї . *Питання психології*. 2016. №4. С. 83-92.
44. Стадник, О. А. Програма з адаптації: корекційно-розвивальна програма . О. А. Стадник, *Основи здоров'я*. 2018. № 3. С. 27 - 39.
45. Столяренко, О. Б. Психологія особистості. навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 280 с.
46. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.
47. Теплюк А. А. Сім'я як первинне джерело психічного здоров'я дитини дошкільного віку. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 21. С. 692–701.
48. Цимбал С. В. До проблеми психологічного обґрунтування інтеграційної теорії мовлення на засадах комплексного

багатофункціонального підходу. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 31. С. 516–527.

49. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 300 с.

50. Черезова І.О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2016. 75 с.

51. Шулигіна Р.А. Спілкування як вагома складова соціальної адаптації особистості. *Наукові записки КУТЕП: Щорічник*. [Ред. кол. Пазенок В.С. (голова) та ін.]. Київ: Знання України, 2015. Вип. 3. С. 499 - 507.

52. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї»). Збірник наукових праць *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2018. Т. X. Ч. 2. С. 506-512.

53. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворений внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Київ: Всеуито, 2017. Вип. 14 (38). С. 108-111.

54. Яценко Т.В. Психологія дитячої творчості : навчальний посібник. Кременчук : Бітарт, 2019. 198 с.

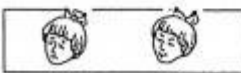
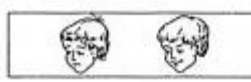
55. Baucom, D.H., Shoham. Empirically supported couple and family interventions for marital distress and adult mental health problems. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 2018. P. 53-88.

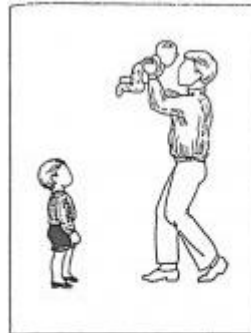
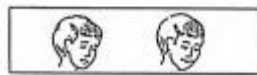
56. Bradbury, T.N., Rogge, R., & Lawrence, E. Reconsidering the role of conflict in marriage. NJ.: Erlbaum. 2017. P. 44– 65.

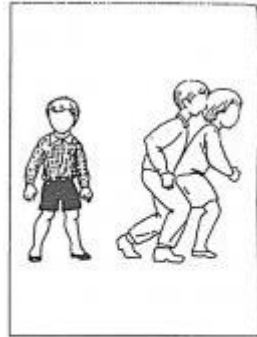
57. Coleman Jasmine N. The Influence of Family Composition on Adolescent Problem Behavior: the Moderating Roles of Gender and Adult Support. Richmond, Virginia : Virginia Commonwealth University, 2017. 105 p.

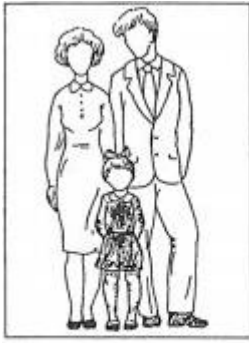
58. Davis K. Divorce and its effects. *Modern Marriage and Family Living*. Ed. by M-Fishbein and RJUCennedy. New York, 2017. 217 p.
59. Goode W J. *After Divorce*. Glencoe, 2018. 156 p.
60. Grych, J.H., Fincham, F.D. *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications*. – New York: *Cambridge University Press*. 2015. 27 p.
61. Kantor D. Lehr W. *Inside the family*.-San Francisco, 2015. 289 p.
62. Kelly E.L. Marital compatibility as related to personality traits of husbands and wives as related self and spouse. *J. of Social Psychology*, 2017. N- 13, 198 p.
63. Krupnyk H. A. Comparison of the features of the relationship between children and parents. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2020. 3. P. 97–108.
64. Levinger G., Moles O.C. *Divorce and separation*. N.Y., 2015. 7 p.
65. Levis R.A., Spanier G.B. *Theorizing about the quality and stability of marriage. Contemporary theories about the family*. New York : *Free Press*, 2016. P. 23–34.
66. Maruszewski T. Mechanizmy zwalczania stresu egzistencyjnego i ich indywidualne wyznaczniki. LUniwersytet im. A. Mickiewicza. *Sena Psychologia i pedagogika*. 2016. 324 p.
67. Plutchik R., Kellerman H. *Emotions: theory, research and experience. Emotions in early development*. N.Y., 2015. 65 p.
68. Schap C. *Communication and adjustment in marriage*. Lisse: *Swets & Zeitlinger*, 2018. 81 p.
69. Spanier G.B, Lewis R.A. *Marital Quality: A review of the seventies*. *J.of Marriage and the Family*, 2016. 327 p.
70. Waller W. *The old love and the new: divorce and readjustment*. New York. 2015. 104 p.

ПРОТОКОЛ

Прізвище та ім'я дитини: _____

Вік: _____ Клас: _____ Дата: _____

№ рисунок	Рисунок	Висловлювання дитини	Вибір	
			Веселе обличчя	Сумне обличчя
1	Гра з молодшими дітьми
2	Дитина та мати з немовлям
3	Об'єкт агресії
4	Одягання
5	Гра зі старшими дітьми
6	Вкладання спати на самоті
7	Умивання
8	Докір
9	Ігнорування
10	Агресивний напад
11	Прибирання іграшок
12	Ізоляція
13	Дитина з батьками
14	Їжа на самоті

Малюнок 12

На малюнку зображені мати, тато, молодша дитина і старша дитина (яка малювала рисунок). Усі члени родини зображені ніби у повітрі, посередині листа, не великого розміру – це може означати, що дитина та всі члени родини не мають опору у житті. Дитина намалювала себе біля братика (сестрички), але в стороні від батьків – це може казати про те, що дитині приділяють не багато уваги або ревності до молодшої дитини. Батька і молодшу дитину розмальовано у чорний колір, з великим натиском на олівець – це може бути агресивне, тривожне ставлення до цих членів сім'ї. Дитина використала три кольори і себе розмалювала у червоний колір – це може казати про відсутність радості у дитини і страхах.

Малюнок 24

На малюнку зображені дівчинка і її батьки – всі посміхаються, тримаються за руки – це говорить про теплі, гармонійні відносини у родині. Дитина використала багато яскравих кольорів – це говорить про високий рівень життєвого тону у дитини.

Малюнок 19

На малюнку хлопчик зобразив себе, батька і мати. Себе намалював біля батька – це означає близькі відносини з ним. Мати намальована трішки далі від батька, але між ними була намальована ще одна фігура дитини (може дитини намалювала себе між батьками, а потім змінила своє рішення, або дитина малювала брата чи сестру), але потім була стерта ластиком.

Всі члени родини намальовані всміхненими, було використанно багато яскравих кольорів.

Малюнок 7

На малюнку зображені все члени родини – мати, батько, хлопчик, бабуся і дідусь. Дитина намалювала всіх не великими та у самому низу листа – це може казати про тривожність дитини і про низьку самооцінку. Себе

дитина намалювала біля матері – це означає близькі відносини з нею. Вся сім'я тримається за руки – це говорить про близькі відносини між членами родини. Малюнок майже не розфарбований - це може говорити про відсутність радості у житті дитини.

Малюнок 3

Дівчинка намалювала себе, батька, мати і котика. Себе намалювала біля батька – це говорить про близькі відносини з ним. На малюнку всі посміхаються, використано багато кольорів – це каже про гарну атмосферу у сім'ї.

Малюнок 2

На малюнку дівчинка зобразила десять членів сім'ї - себе, мати, батька, бабусь і дідусів, а також родичів, які вже померли (зі слів дитини). Дівчинка намалювала себе біля мами – це говорить про тісний контакт з нею.

При малюванні неба – дівчинка натискала сильно на олівець, це може означати тривожність або агресію дитини.

Малюнок 22

На малюнку дівчинка зобразила себе, батька, мати і чотирьох котів. Себе намалювала по середині між батьком і матір'ю, але на відстані від них – це може означати про не міцний зв'язок в родині. Дитина зовсім не розфарбувала малюнок – це може казати про неясність у житті дитини.

Малюнок 30

Дитина намалювала тільки голови – себе і мами, інших членів сім'ї на малюнку немає. Натиск олівця сильний – це може казати про тривожність і агресію у дитини. У мами намальований великий рот – це може казати про агресію зі сторони матері до дитини.

Малюнок 1

Дитина намалювала п'ять членів сім'ї – батька, матір, братика, себе і ще маленьку дитину. На малюнку всі посміхаються – це говорить про гарні відносини в родині. Дитина сильно натискала на олівець при малюванні – це

може казати про високу тривожність або агресію дитини. Дуже великі і довгі руки у батька – говорять про його авторитет у сім'ї.

Малюнок 8

Дитина намалювала планету Земля замість своєї родини. Це може казати про дуже поганий зв'язок у родині або конфліктну ситуацію у сім'ї. Потрібна розмова з дитиною для розуміння причин відсутності родини на малюнку.

Малюнок 18

На малюнку зображені чотири члени родини і лиса. Дитина намалювала мати самою великою – це може означати, що мати головна у сім'ї і має великий авторитет. Себе дівчинка зобразила біля батька – це говорить про тісний зв'язок з ним. На малюнку зображена ще одна людина біля плити – це може бути або бабуся, або помічниця, з нею зв'язок не великий у дитини, так як між ними намальована лиса и плита, за якою бабуся (помічниця) готує їсти.

Малюнок 28

Дівчинка зобразила свою сім'ю дуже маленькою, а біля дуже великий і яскравий будинок – це може казати про тривожність дитини, та низьку самооцінку. Дитина зображена біля мами, це може казати про те, що у них гарний зв'язок.

Малюнок 5

На малюнку дитини зображені дві людини, але дитина зобразила себе у вигляді хмарки. Це може казати про дуже погані стосунки у родині і що дитині не приділяють достатньо уваги. Потрібна розмова з дитиною, чому вона себе зобразила саме так.

Малюнок 20

Дитина зобразила всіх членів родини з дуже великими руками і великого розміру, себе зобразила маленького розміру і дуже сильно натискала на олівець під час малювання – це може означати агресію і тривожність та низьку самооцінку дитини.

Малюнок 15

Дитина зобразила два малюнки і на одному з них намалювала родину у відпустці на морі, де окремо від всіх намалювала братика або сестричку – це може казати про ревності дитини до цього члена сім'ї.

Малюнок 17

Дитина намалювала багато людей на малюнку. У деяких людей відсутні руки – це може казати про не близькі стосунки з цими членами сім'ї. Дівчинка намалювала себе біля батька – це каже про близькі стосунки між ними.

Малюнок 13

Дуже сильний натиск на олівець під час малювання – може казати про підвищену тривожність у дитини.

Малюнок 4

На малюнку зображено багато людей, але вони всі дуже маленькі – це може казати про низьку самооцінку дитини.

Малюнок 27

На малюнку дитина зобразила чотирьох членів родини, але потім одного стерла ластиком. Батька дитина зобразила з великою головою – це свідчить про те, що він головний у родині. Потрібна розмова дитини про стертого члена родини.

Малюнок 10

Дитина зобразила чотирьох членів родини, але себе окремо від батьків – це може казати про ревності до ще однієї дитини у сім'ї, а також про поганий зв'язок з батьками. Мати намальована самою великою – це може казати про авторитетний статус її у родині.

Малюнок 14

Зображені чотири члени сім'ї і кіт. З малюнку можна сказати, що у мами з хлопчиком близькі стосунки, а в дочки з татом. Між ними намальований кіт – це може означати, що сім'я поділена на дві частини.

Малюнок 25

На малюнку зображено чотири члени сім'ї, але дитина намалювала тільки обличчя людей. Натиск олівця різний – це може казати про емоційну нестійкість дитини.

«Казка про маленьку принцесу»

В одному великому казковому королівстві жили король, королева і їхня дочка принцеса.

Принцеса щодня в своїй кімнаті грала з іншими принцями і принцесами.

Дівчинка дуже любила малювати. Вона придумувала різні історії до своїх малюнків. Подобалося їй показувати свої малюнки мамі і татові. Але останнім часом принцеса помітила, що мама і тато не питають про те, що намальована, не ставлять ніяких питань про малюнок, не хвалять її, а швидко дивляться і віддають. Маленька принцеса дуже засмучувалася, вона думала, що стала погано малювати якщо вже батьки не розхвалюють її малюнки. То Тому дівчинка вирішила більше ніколи не малювати.

У своїй кімнаті король і королева постійно сварилися, але принцеса тільки іноді чула крики, що доносилися з іншого боку королівства.

Одного разу королева підійшла до своєї дочки принцесі і сказала, що король поїхав в інше королівство, щоб підписати указ.

Папи-короля дуже довго не було і принцеса стала питати: «Мам, а де тато? Він же не може так довго підписувати указ. Я дуже боюся, щоб його не схопили розбійники».

І тоді мама-королева вирішила все розповісти своїй дочці: «Папа більше з нами жити не буде, він зараз живе в іншому королівстві. Ми вже більше не чоловік і дружина. Але ти будеш бачитися з татом, відвідувати його в іншому королівстві».

Принцеса дуже сильно засмутилася: адже тепер у неї тільки мама, а тата більше немає. Вона дуже хотіла бачити свого тата.

Коли до принцеси приходили інші діти, щоб пограти вона їх виганяла, кидала в них іграшки, і навіть могла кого-небудь боляче вдарити. Принцеса постійно бігала в іншу сторону королівства, щоб перевірити чи не поїхала

мама в інше королівство, як тато. А то раптом і мама вирішить не жити з принцесою.

Дівчинка постійно думала від чого ж тато з ними не живе. І тут принцеса подумала, що якщо дуже добре буде себе вести, то тато повернеться. «Адже це він точно через мене поїхав в інше королівство. Адже я постійно розкидала свої іграшки, дивилася багато мультиків. І він на мене розсердився. Все, тепер буду добре поводитися», - подумала принцеса.

Так себе дівчинка і вела, проте тато не повертався.

Знову принцесу здолала злість на своїх батьків, вона подумала, що більше нікому не потрібна, і що ні тато, ні мама її не люблять якщо вже не хочуть жити разом.

Коли настала темна ніч, принцеса втекла з королівства. Вона опинилася в дрімучому лісі, там вона заблукала. Принцеса думала, що їй треба далеко піти, адже її все одно ніхто не любить.

У лісі лунали дивні звуки, дівчинка подивилася вперед і побачила будинок лісової чаклунки. Принцеса вирішила, що буде жити з нею.

Коли чаклунка побачила дівчинку, то дуже зраділа. Принцесі відразу не сподобалося у чаклунки: в будинку було дуже брудно, їй не дозволяли грати, а коли принцеса малювала, то чаклунка забирала у неї малюнки і спалювала, при цьому примовляла: "Яка гидота. Фу". Принцеса хотіла від неї піти, але чаклунка поклала на дівчинку закляття, яке могли зняти тільки її батьки, якщо вони по справжньому люблять свою дочку.

Принцеса дуже засмутилася. Вона подумала, що закляття ніколи не буде знято, що батьки навіть шукати її не будуть. І тут дівчинка згадала своїх маму і тата і їй так стало сумно, адже з ними було так добре, і малюнки її вони ніколи не обзивали так, як ця відьма.

А в цей час король і королева вже три дні шукали свою дочку. І ось вони нарешті її знайшли. Дівчинка була дуже рада. Чаклунка сказала королю і королеві, що принцеса зачарована і вони не зможуть її забрати так як не

люблять дівчинку. Однак батьки без праці забрали свою дочку, і тоді принцеса зрозуміла, що і тато, і мама її дуже сильно люблять.

Принцеса стала їздити до свого батька в інше королівство, спочатку їй там не подобалося, але потім вона познайомилася з новими друзями, а також у неї була своя кімната для малювання. Принцеса з великим задоволенням малювала і показувала всім свої малюнки.

Принцеса знала, що батьки її ніколи не кинуть. Просто вони разом не живуть. Але продовжують як і раніше її любити.